

150 Kassey

ПСИХОЛОГИЯ

5'87

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Акад. Сава Гановски — председател

Членове

Хр. Бонев, К. Василева, В. Вичев, Е. Генова, Ф. Генов, М. Драганов, З. Иванова, Г. Йолов, Д. Йорданов, И. Косев, Л. Мавлов, Г. Пирьов, Б. Първанов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. С. Гановски — главен редактор, чл. кор. проф. Г. Пирьов — зам.-главен редактор, проф. д-р Ф. Генов — отг. секретар

Членове:

ст. н. с. А. Петков, проф. д-р Д. Йорданов, проф. Т. Трифонов, ст. н. с. Л. Мавлов, доц. Кр. Крумов, Хр. Костадинчев

Редакция: София, стадион „В. Левски“, тел. 86-51, в. 477. Дадена за набор на 3.VIII. 1987 г., подписана за печат на 26.IX.1987 г.

Печатница „Георги Димитров“ — София, пор. 1797

СЪДЪРЖАНИЕ

П. АЛЕКСАНДРОВ — Идеи и факти в изграждането на съветската психология (1917—1987)	2
Обща и социална психология	
А. ВЕЛИЧКОВ И КОЛ. — Атрибутивен стил и негативни емоционални състояния	9
П. КОНДОВА, СВ. ХАРАЛАНОВ — Изследване на някои адаптивни реакции при екстремални въздействия върху личността	15
Педагогическа и възрастова психология	
П.Л. КАЛЧЕВ — Изследване валидността на анкетните проучвания на познавателните интереси на средношколците	19
М. ЯКОВА — Възприемане на художествена литература от деца в предучилищна възраст	25
Н. АЛЕКСАНДРОВА — Психологически особености на самооценката у ученици от началната училищна възраст	31
А. ЙОВКОВА, Л. АБАДЖИЕВА — Влияние на нивото на шума върху интензивността и устойчивостта на вниманието на децата в детските заведения	37
Трудова психология	
С. СИМЕОНОВ — Отношението на работника към бригадния колектив	42
Медицинска психология	
Б. БОЯНОВ — Установяване степента на психическо напрежение чрез анализ на говорния сигнал	48
Методики	
Г. ГЕРЧЕВА — Изследване на образната структура на въображението с метода на пиктограмите	54
Рецензии	
Т. ТРИФОНОВ — Ролята на психолога в научното творчество	58
Нашите юбилари	
СТ. ЖЕКОВА — Проф. д-р Димо Йорданов НА 60 години	61
Научен живот	
Г. ПИРЬОВ — Втора международна конференция и изложба за децата в информативната ера	63

PSYCHOLOGY
Official Journal of the Bulgarian
Psychological Society
Sofia, V. Levski Stadium

ИДЕИ И ФАКТИ В ИЗГРАЖДАНЕТО НА СЪВЕТСКАТА ПСИХОЛОГИЯ (1917—1987)

ПАВЕЛ АЛЕКСАНДРОВ

Съветската психологическа наука, възникнала с победата на Октомврийската социалистическа революция, е изградена и развита върху теорията и методологията на диалектико-материалистическата философия. Тя е законен наследник на прогресивната научна мисъл в Русия, на постиженията на материалистическата мисъл в света. Нейното построяване върху методологията на диалектиката и материализма е исторически факт, реализиран в условията на строителството на социализма в СССР. Изминатият път от съветската психология от Октомврийската социалистическа революция до наши дни има за свое главно съдържание разрушаването на „психологиите“, възникнали върху принципите и идеите на идеализма и метафизиката и сътворяването на една нова, коренно различна от идеалистическата диалектико-материалистическа психология.

Своят революционно-исторически старт съветската психология започва при крайно тежки условия — война, глад, болести, разстроено стопанство и сложни външни проблеми. „Всичко това — пише А. В. Петровски — като че ли не може да способствува за развитие на научното знание. И, разбира се, в резултат на широката поддръжка на народа, на държавата и партията на болшевиките учените получават възможност да вземат участие в решението на грандиозните задачи, поставени от съветската власт. В тежките дни за страната през април 1918 година В. И. Ленин съставя забележителните „Наброски на плана за научно-техническите работи“, които очертават пътя за широкото развитие на науката във връзка с потребностите на социалната практика и производството. Ентузиазмът, с който учените откликват на призива на съветската власт, се обяснява с измененото отношение на науката към обществото. . . Твърде много учени, в това число и тези, чиито политически убеждения не съвпадали с марксисткия светоглед, се отзовават на призива на съветската власт и се включват активно в съзидателна работа за благо на народа. Между учените, заели място сред дейците на младата съветска наука, били и руските психолози.“¹

Разположението на силите в психологията в навечерието на Октомврийската революция се очертавало главно от три основни направления: субективно-идеалистическото, експериментално-психологическото и естествонаучното. Тези главни направления разкриват духа и противоречията в психологическия климат преди революцията. Те очертават в определена степен характера на борбата непосредствено след нея, проблемите и задачите на идващата нова психология.

Забележителна черта на съветската психологическа наука е тенденцията да решава своите исторически задачи в остра, непримирима и принципиална борба с ненаучните школи и направления: в борба с „психологиите на съзнанието“, бихейвиоризма, фройдизма, функционализма, персонализма, както и с редица механистични и вулгарно-материалистически представи за същността на психичното и методите за неговото изследване.

Още в първите години, непосредствено след победата, са налице факти и промени, които подготвят почвата за смели и настъпателни действия на

¹ А. В. Петровский. Вопросы истории и теории психологии. М., 1984, с. 69—70.

психологията. През 1918 година се създава Държавният институт по проблемите на мозъка с ръководител В. М. Бехтерев. Издаден е декрет на Съвета на народните комисари за развитие и подпомагане на лабораторията на Ив. П. Павлов, създадено е Бюро за психологически изследвания при Народния комисариат по просветата на РСФСР, изградени са психологически лаборатории към Московския педагогически институт и Московския градски съвет за народно образование, изникват и множество други лаборатории по трудова и приложна психология. Настъпва реорганизация в Института по психология при Университета „М. В. Ломоносов“, директор на който до края на 1923 година е Г. И. Челпанов (1862—1936). Този размах на институционализирането на психологическата наука в най-трудните моменти от развитието на съветската държава разкрива жизнеността на политиката на болшевишката партия, нейната принципна и хуманистична ориентация в стимулирането на науката. За В. И. Ленин науката и социализмът са неделними. Твърде рано голяма част от руските психолози разбират, че психологията следва час по-скоро да се освободи от своя схоластичен, интроспективен и метафизически характер и да отиде на явен съюз със социалната практика, решавайки адекватно нови проблеми и задачи. На психологията в младата съветска държава се гледа като на инструмент за културно-революционни преобразования на човека и обществото.

Силно привързан към идеята за превръщането на психологическата наука в инструмент за революционни преобразования бил П. Б. Блонски (1884—1941). Той повежда остра борба с интроспективната психология още през 1920 година. За него психологията е наука за поведението — феномен, който може да се изследва с обективни средства. Революционното в разбирането на човешкото поведение било това, че П. Блонски виждал неговата природа като зависима от историческите факти, като свързана с „класовите ситуации“ и взаимоотношенията между хората. Разбира се, П. Блонски все още не бил овладял марксизма, но като цяло неговите възгледи съответствали на новия дух в науката и преустройството на психологията върху нови принципи и идеи.

В годините на детството на съветската психологическа наука на научния небосклон се появява и друго име — К. Н. Корнилов. Той бил ученик и сътрудник на Г. И. Челпанов, работил в Института по психология. На Корнилов се паднала тежката и отговорна задача да поведе борбата за преустройството на съветската психология върху методологията на марксизма и да организира борбата срещу интроспективната психология.

Разрушаването на метафизичните, идеалистическите и позитивистките представи за същността на психичното е първата крупна теоретична задача, пред която се изправя съветската психология в 20-те години. Стратегическият проблем, около който става консолидация на прогресивните сили и в същото време интеграция в лагера на идеализма, е проблемът за същността на психичното и методите за неговото изследване. Било повече от ясно, че всички възгледи, експерименти, интерпретации и заключения са пряко или косвено следствие от това как психологът разбира природата на психичното. Остро назрява необходимостта от теоретично и методологическо единство в подхода към разбиране и изследване на психичното. Било необходимо бързо и смело да се преодолее настъплението на теоретичната реакция на философския и психологическия фронт, която към 1922 година активизира своя дух и прави отчаян опит да възроди и утвърди мистиката, идеализма и метафизиката.

По лична инициатива на В. И. Ленин през 1922 година започва да излиза вестник „Под знамената на марксизма“. Той бил орган на „войнствуващия марксизъм“, от страниците на който се подлагала на безпощадна критика цялата стихия на реакционната идеология, на лявата фразеология, на мистиката и идеализма.

Месец януари 1923 година е забележителен за съветската психология. В Москва е свикан Първият всеруски конгрес по психоневрология, на който К. Н. Корнилов изнася доклад на тема „Психология и марксизъм“.

Това е първият официален акт, в който се възпламенява идеята за приложение на марксизма в психологията. Корнилов издига тезата за психичното като свойство на високоорганизираната материя и за нов възглед върху предмета на психологията. А било време, когато повечето от прогресивно мислещите изследователи предлагали като алтернатива на интроспекционизма различните разновидности на бихейвиоризма, отъждествявайки го с обективния метод и неговите възможности. Идеите за детерминизма и материализма били привлекателни и перспективни, но не могли да бъдат овладени от един път. Този процес протичал трудно. В него, като организатор на съпротивата срещу марксизма, ключово място заемал Г. И. Челпанов.

Ортодоксален интроспекционист, убеден субективен идеалист, с признати заслуги в развитието на експерименталната психология в Русия, проводник на идеята за утвърждаване на експеримента върху основите на идеализма, адаптирал се за известно време към настъпващите промени след революцията, той създава илюзията, че се бори за научния статут на психологията, но на практика оказва най-голяма съпротива срещу израстването на материалистическата психология. Идеите, развити на Първия всеруски конгрес по психоневрология, фронтално атакуват възгледите на Челпанов и той отива към сложни метаморфози, включително и към това да се обяви за защитник на марксизма, стига да не стане така, че марксизмът да проникне в психологията. Неговата научна неискреност и прикрита враждебност са предмет на остра критика в периодичния печат, в различни списания и органи.

Естествено продължение на идеите на Първия всеруски конгрес по психоневрология е Вторият конгрес, състоял се една година по-късно в Ленинград — 1924 година, януари. Тук Корнилов изнася доклад на тема „Диалектическият метод в психологията“, с който продължава борбата срещу интроспективната психология и вулгарния материализъм. На този конгрес „умира“ лозунгът на интроспекциониста А. П. Нечаев „нито материализъм, нито идеализъм“. Като сравняват ролята на тези два конгреса в развитието на съветската психология, историците на науката подчертават преди всичко революционизиращото влияние на идеите на конгресите върху възгледите на десетки учени, върху техните методологически установки и философски ориентации към марксизма. Разбира се, до овладяването на диалектиката като инструмент за преобразяването на психологията имало да се извърви още много път. Все още идеите на Корнилов не разкривали механизмите на приложението на диалектиката в конкретните теоретични и експериментални изследвания, все още психолозите били далеч от разбирането на диалектиката между субективното и обективното.

Успоредно с това трябва да се отбележи, че в 20-те години на нашия век широко присъствие в психологията и нейното развитие отбелязват школите на В. М. Бехтерев и Ив. П. Павлов. Като цяло техните идеи способствуват за разкриването на редица механизми на психичната дейност, за разбира-

нето на основните принципи и закони на психологията, както и за преодоляване на субективно-идеалистическите школи и направления в психологията. Разбира се, израстващата млада съветска наука още по това време взема критично отношение към различни страни и моменти от възгледите на естествоизпитателите, особено към тези, които не се съгласуват с новите открития, факти и процеси.

В този план специфична теоретична преграда за победния ход на материалистическата психология е разпространението на рефлексологията и реактологията. Възникнала в началото на XX век, рефлексологията е дело на В. М. Бехтерев (1857—1927). В предреволюционните години тя е известна като обективна психология и психоневрология, а след революцията като рефлексология. Дълбоко в основите на рефлексологията лежи като ръководна идея тезата на И. М. Сеченов, че всеки рефлекторен акт завършва с „мускулно движение“, че психичните процеси добиват обективен израз чрез нашите реакции. В хармония с тази идея рефлексологията превърнала в предмет на своето изследване съотнасянето на мозъчната дейност със стимулите на външната среда, които били естествено неин източник и начална точка. Рефлексолозите обаче извеждали спецификата на психичните процеси и явления не от отражението и особеностите на стимулите, а от особеностите на висшата нервна дейност. В този смисъл това направление било прогресивен момент от гледна точка на борбата срещу интроспективната психология, но тази борба не водела към краен успех, защото рефлексолозите били епифенемоналисти в разбирането на психичното. Те го трактували като съпровождащо физическите актове и реакции, като енергетична същност. С други думи, те били далеч от разбирането на психичното като съзнание, като идеално, като продукт от взаимодействието на външния свят и високоорганизираната материя. Идеята за рефлекторната природа на психичното не отпаднала, но рефлексите не могли да получат научно обяснение в енергетизма на В. М. Бехтерев. Особена опасност криела рефлексологията в опитите си да се настани като обяснителен принцип в общественото. Този опит бил краен израз на биопсихизъм и енергетизъм и противоречел на множество обективни факти и процеси, особено на теорията и практиката, върху основата на които победил самият социализъм в Русия. Приложението на физическите и биологичните закони в социалната и социално-психическата сфера опростявало представата за същността на човека и неговата психична организация.

Успоредно с рефлексологията пред психологията стояли бариерите на такива течения като реактологията, фройдизма, биогенетизма, бихейвиоризма и гещалтпсихологията. Пъстра била картината и на философските течения, които агонизирали под напора на новите идеи.

За развитието на съветската психологическа наука било важно да се внесе ред и система в разбирането на основните категории и понятия в психологията, да се види тяхната връзка и отношение с категориите и понятията в другите науки, в това число и във философията. Вече стана дума за това, че било време да се внесе яснота как да се разбира взаимовръзката между субективното и обективното, в определен смисъл между социалното и биологичното. В търсенето на истината в тази област К. Н. Корнилов обобщава с категорията „реакция“ твърде сложни факти и процеси. Той обявява за предмет на психологията реакциите. За него нашите реакции са биосоциални прояви. „Реакцията на човека във връзка с неговите социални отношения придобива, както посочва Корнилов, социално значение. В това той вижда

основната разлика между физиологията и психологията. Физиологията изучава реакциите на човека, без да ги свързва с техните социални отношения. В психологията тези отношения представляват основно съдържание на изучаваните от нея реакции. Ето защо психологията е по-скоро обществена наука, отколкото клон на естествознанието.² Дискусиите, проведени в Института по психология относно реактологическите възгледи на К. Н. Корнилов, както и тези в Ленинград по проблемите на рефлексологията довели до утвърждаването на ново разбиране за предмета на психологическата наука. „От началото на 1931 година в психологията се утвърждава нова трактовка на предмета на психологията — основаваща се на ленинската теория на отражението: психологията — това е наука за психиката, за съзнанието като свойство на мозъка, явяващо се отражение на обективната реалност. Тази формулировка — пише А. В. Петровски, — на която се опираме и днес, стана възможна в резултат на всестранното, неформално преодоляване на всички видове поведенческа психология като проява на вулгарния обективизъм и механицизъм.“³

В борбата за завоюване на нова стратегия и методология в психологията, за овладяването на нейния действителен предмет и за преодоляването на идеалистическите школи и направления историческа роля изиграл Л. С. Виготски (1896—1934). Съдържанието на издадените през 1982 година „Избрани съчинения“ в 6 тома са безапелационно доказателство за неговото присъствие в строителството на съветската психология. Цялото му творчество, изложено в тях, разкрива историческия смисъл на неговото присъствие както в следреволюционната, така и в съвременната психология. „Виготски е първият между съветските психолози, отделил такъв важен етап в създаването на марксистката психология, като разработка на философско-методологическа теория от „среден уровень“. В работите си от 1925—1927 година Виготски е направил опит да определи конкретния път на построяването на теоретико-методологическата база на марксистката психология. . . Мисълта на Виготски е ясна — разработката на теоретико-методологическите основи на марксистката психология трябва да започне с психологическия анализ на практическата, трудовата дейност на човека на основата на марксистки позиции. Именно в тази сфера са скрити главните закономерности и изходните единици на психичния живот на човека.“⁴

Върху идеите на Виготски и тяхната научна ценност се замислят много съветски психолози. Първите сътрудници на неговото дело стават А. Н. Леонтиев и А. Р. Лурия, а после под това крило израства армия от талантливи съветски учени. Венец на творческата дейност на Л. С. Виготски е създадената от него културно-историческа теория за развитието на психиката.

Реактологическите дискусии в 30-те години показали, че опитите за сливане на субективната и поведенческата психология били неверен път за нейното преустройство върху принципите на марксизма. Било ясно и очевидно, че марксистката психология не може да се сътвори без „вътрешното“ усвояване на самия марксизъм, без изследване и реализация на марксистко-ленинската теория в реалната психологическа практика. Получените резул-

² А. А. Смирнов. Развитие и съвременно състояние на психологическата наука в СССР. С., 1980, с. 243.

³ А. В. Петровский. Вопросы истории и теории психологии. М., 1984, с. 137—138.

⁴ А. Н. Леонтьев. „О творческом пути Л. С. Виготского“. Виж. Л. С. Виготски „Собрание сочинений“, т. 1, М., 1982, с. 17—18.

тати с различни рефлектологически, психофизиологически, тестови и обективни методи имали потребност от друга, истинна и издържана научна интерпретация, от реализация на нови принципи.

От 1931 година до наши дни най-устойчивата линия на творческо движение и израстване на съветската психология е овладяването на същността на психичното и неговото обективно изучаване чрез реализацията на такива принципи като: принципа за отражението и рефлекса, на детерминацията на психичното, на единството между психика и дейност, на развитието и неговата диалектика, на индивидуалния и личностен подход.

Историческа заслуга в разработката и реализацията на тези принципи принадлежи на такива заслужили учени и пионери на марксизма-ленинизма в психологията като: С. Л. Рубинщайн, А. Н. Леонтиев, Б. Г. Ананиев, Д. Н. Узнадзе, Б. М. Теплов, както и на десетки други учени, представители на различни школи и направления в съветската психология.

Теоретичните и експерименталните изследвания на съветските психолози върху историческата природа на личността, съзнанието и дейността, върху същността и детерминацията на психичното, върху взаимовръзката между съзнавано и несъзнавано, върху физиологичните и невропсихологическите механизми на психичното, върху характера на личностно-психическото развитие, както и последователно разгърнатата критика на идеалистическите и метафизическите концепции в психологията са закономерно следствие от последователното и задълбочено овладяване на марксизма-ленинизма.

Още в 1934 година С. Л. Рубинщайн публикува своята студия върху „Проблемите на психологията в трудовете на Карл Маркс“. По-нататъшното изследване на творчеството на класиците на марксизма-ленинизма тласка психологическата мисъл към кардинално преустройство и ликвидация на всички остатъци от старите възгледи, към генерация на нови идеи и обяснителни модели в психологията.

Усвояването на идеите на Карл Маркс води към преодоляване на постулата за „непосредствеността“ на психичното. Налага се научният възглед за психическата реалност като съществуваща чрез дейността и продуктите, сътворени чрез нея. Разработената от Маркс идея за предметното битие като разтворена книга на човешките същностни сили, като предметена и въплътена в продуктите на културата психика поставя по коренно нов начин проблема за метода на изследване на психичното, както и за съзнателното и научно-обосновано ръководство на психическото развитие.

Още по-революционизиращо влияние оказва възгледът за същността на човека като „свкупност от обществени отношения“, за опосредстваността на съзнанието от исторически неизбежните форми на общуване и взаимодействие между хората и за логиката и диалектиката на неговото формиране и развитие.

Усвояването на тези идеи открива пътя към формирането на марксистката теория за личността и механизмите на нейното развитие, с което вече съветската психология оставя далеч зад себе си всички механистични, плуралистични, позитивистки, биологични и еkleктични модели и теории за психичната и личностната организация на човека.

Успоредно с това, най-големият пробив в овладяването на онтологията и гносеологията на психичното се прави с превръщането в методологически инструмент на психологическото познание на създадената от В. И. Ленин теория за отражението. Неволната принципиална критика на механицизма, на

вулгарния материализъм и най-вече на физиологическия и символния идеализъм открива нова страница в осветляването на природата на познавателните процеси, а заедно с това и на всички по-сложни психични образувания. Без научния анализ, който прави В. И. Ленин на категориите отражение, образ, идеално, материално, субект, обект, абсолютна и относителна истина, надникването в същността на психичното е невъзможно. Неговите произведения „Материализъм и емпириокритицизъм“ и „Философски тетрадки“ съдържат онова богатство от идеи и факти, което по същество изгражда философско-методологическия фонд на диалектико-материалистическата психология.

Благодарение на марксистко-ленинския анализ на психичното, съзнанието, личността и на дейността стана възможно да се направи глобална оценка на историческото наследство в областта на психологията и да се стигне до диференцирана и обективна оценка на редица школи и направления, които на частнонаучно равнище развиват в една или друга степен психологическата наука.

За 70 години съветската психологическа наука извървя сложен и победоносен път на развитие. Прогресивните идеи, идващи от руските революционни демократи, от И. М. Сеченов, школите на В. М. Бехтерев, на Ив. П. Павлов, на А. А. Ухтомски, П. Анохин, А. Р. Лурия и други, бяха осмислени в контекста на материализма и диалектиката и най-новите постижения на естествознанието. Впечатляващи научни идеи и факти бяха разкрити при изследване на индивидуално-психическите различия, на способностите и техните неврофизиологични механизми — Б. М. Теплов, В. Д. Небилицин, Б. Г. Ананиев, В. С. Мерлин, А. Н. Соколов и др.

На нов етап е издигната психологическата теория за дейността и личността, за психичните процеси и състояния, за детерминацията на психичното и формирането на съзнанието. Творчески се реализират идеите на Л. С. Виготски, С. Л. Рубинщайн, А. Н. Леонтиев, Б. Г. Ананиев, А. А. Смирнов, Д. Н. Узнадзе, на техните школи и последователи.

Пред прага на XX век съветската психология е обърната с лице към най-сложните проблеми на социалната практика и научно-техническата революция. Забележителни са успехите на такива клонове на психологическото знание като: социалната, педагогическата, трудовата, възрастовата, инженерната, космическата, медицинската, спортната и на историята на психологията. Тези научни области разкриват ключовото място на науката с най-дълга предистория и с най-кратка история — психологията, в строителството на социализма и формирането на новия човек. Психологическата наука в СССР изследва един от най-сложните проблеми и изисквания, поставени от научно-техническата революция, от идеологическата борба между капитализма и социализма, от глобалните проблеми на нашето време.

Днес никой не може да си представи развитието на световната психологическа мисъл без фундаменталните изследвания на съветските учени в тази област. Свидетели сме на историческия факт на сътворяване на психологическа наука върху теорията и методологията на марксизма-ленинизма, със свой самостоятелен път на развитие и утвърдено международно признание.

Съветската психологическа наука оказва революционизиращо влияние върху развитието на психологията във всички страни на света. Причината за нейния международен принос и влияние се дължи на вътрешните преобра-

зования, извършени в разбирането на природата на психиката, човека и личността, в методите за тяхното изследване и опознаване, в свързването на задачите на науката с потребностите на обществото и човека.

IDEAS AND FACTS IN THE DEVELOPMENT OF SOVIET PSYCHOLOGY

P. Alexandrov

A short analysis of the rise and development of Soviet psychological sciences is performed. The process of overcoming idealistic and metaphysical schools and trends is revealed, as well as the fight against different kinds of behaviouristic trends developed during the twenties and the thirties. The role of the schools of L. S. Vygotskiĭ, B. G. Ananiev, D. M. Uznadze etc. for mastering the materialistic ideas and reorientation of psychology is shown.

A special place is given to the role of the theoretical heritage of K. Marx and V. I. Lenin for the development of a new methodology in psychology and for the scientific elucidation of its subject, as well as for understanding the real essence of man and the main principles and ideas of modern Soviet psychology.

Обща и социална психология

АТРИБУТИВЕН СТИЛ И НЕГАТИВНИ ЕМОЦИОНАЛНИ СЪСТОЯНИЯ

АНГЕЛ ВЕЛИЧКОВ, ВИРЖИНИЯ ВЪЛОВА, ПАНАЙОТ РАНДЕВ, ЮЛИЯ ПОПОВА

От възможните детерминанти на негативните емоционални състояния през последното десетилетие особено внимание се отделя на организацията на социалната перцепция, в частност на особеностите на причинната интерпретация на резултатите от собственото поведение на индивида. Съгласно преформулирания модел на научната безпомощност (Abramson, Seligman, Teasdale, 1978) хората приписват получените от тях резултати на причини, които могат да се опишат по няколко формални признака: локализиране на причината вътре или извън индивида (измерението „интерналност“), устойчивост на действащата причина във времето (измерението „стабилност“) и ефектите на причината върху други сфери на живота (измерението „глобалност“). Според разглежданата теория приписването на успехите на външни, неустойчиви и специфични причини, а неуспехите — на вътрешни, стабилни и глобални причини, обуславя развитието на депресивни състояния. В първия случай човек разглежда своите успехи като зависими от външно стечение на обстоятелствата, а във втория случай прави извод за наличието на сериозни лични недостатъци и слабости, които са причина за неговия

неуспех. Има експериментални доказателства, че депресираните индивиди приписват своите неуспехи на вътрешни, стабилни и глобални причини, като същевременно снижават своите очаквания за успех в широк набор от ситуации (Kashner, 1983). Експерименталното манипулиране на получаващите резултати, независимо от вложените усилия и анализи на последващите атрибутивни обяснения, показват, че депресивните състояния се свързват главно с приписването на неуспеха на глобални причини независимо от това дали са вътрешни или външни, стабилни или нестабилни (Alloy, Peterson, Abramson, Seligman, 1984). В обзор на повече от 100 изследвания на взаимовръзката между атрибутивния стил и депресията Sweeney, Anderson & Bailey (1986) установяват, че независимо от вариращите конкретни резултати постулираната от модела на научната безпомощност връзка между депресията и атрибутивния стил представлява експериментален факт. Проверката на този факт в наши социо-културни условия представлява една от целите на настоящото изследване. Ние предполагаме, че между част от депресивните състояния (т. нар. реактивни депресии) и описания атрибутивен стил се наблюдава зависимост, предвидена от теорията на научната безпомощност.

Друго негативно емоционално състояние е социалната тревожност. Тя представлява страх от оценката на другите хора и съмнение в способността на индивида да се представи пред тях в благоприятна за него светлина (Fenigstein, Scheier, Buss, 1975). Социалната тревожност се проявява като преживяване на напрегнатост, страх и неувереност, когато човек е обект на оценка от страна на другите хора. Експерименталните изследвания показват, че социалната тревожност е свързана с ниска самооценка, избирателно предпочитане на негативна информация за собственото аз, скромност в представянето си пред другите хора и ограничена способност да се приемат положителните оценки на другите за индивида (Franzoi, 1983). Макар да не разполагаме с информация за взаимовръзката между социалната тревожност и атрибутивния стил, има данни, че лицата, които приписват неуспехите в междуличностните отношения на лични недостатъци, са по-слабо мотивирани и имат по-ниска настойчивост в постигането на своите цели в общуването и налагането на мнението си на други хора (Anderson, 1983). Освен това приписването на неуспеха на вътрешни, стабилни и глобални причини води до подценяване на личните качества и снижава равнището на самооценката. Ето защо очакваме, че развитието на социална тревожност като черта на личността и като негативно емоционално състояние е свързано с формиране на атрибутивен стил, в който успехите се приписват на външни, нестабилни и специфични причини, а неуспехите — на вътрешни, стабилни и глобални причини. При допуснатото сходство в атрибутивния стил на лицата с депресия и на лицата със социална тревожност ние очакваме двете негативни емоционални състояния да бъдат взаимосвързани, т. е. да се наблюдава по-обширно засягане на емоционалната сфера на личността.

М Е Т О Д

И з в а д к а. Изследвани са 182 юноши и девойки от три столични училища. Във всяко училище обект на изследване е по един VIII, един IX и един X клас. Изследваните лица попълниха в течение на един учебен час батерия от тестове под наблюдението и с указанията на училищен психолог.

Тестови материал. Използвани са следните методи:
 — Самооценъчна депресивна скала на Цунг (Кокоскарова, 1984), съставена от 20 признака, които се оценяват с помощта на 5-степенна скала. Методът е самоотчет за честотата на преживяване на различни клинични симптоми на депресията в течение на последния месец до момента на тестирането.
 — Скала за социална тревожност, която представлява субскала от теста на Scheier & Carver (1985) за оценка на частно и публично себеосъзнаване. Скалата съдържа 6 оригинални признака и 4 признака, добавени от авторите. Всеки признак е оценен в 5-степенна оценъчна скала за степента, до която той характеризира изследваното лице според неговото собствено мнение. Признаците, съставляващи скалата, са проверени за разделителна способност.
 — Метод за оценка на атрибутивния стил (Величков, Иванов, Радославова, Рашева, 1987), в който са дадени 6 стимулни ситуации на успех и 6 стимулни ситуации на неуспех. Стимулните ситуации са съобразени с особеностите на живот на юношите. Методът оценява измеренията интерналност, стабилност и глобалност на причините, които изследваните лица считат, че са отговорни за получените резултати. Освен това се дава оценка на субективната важност на получения резултат. Всяко измерение на атрибутивния стил във всяка ситуация се оценява по 7-степенна оценъчна скала, тип Ликерт.

РЕЗУЛТАТИ

По измеренията на атрибутивния стил са изчислени средните стойности за цялата извадка, отделно за успех и за неуспех. Получените средни стойности са сравнени за значимост на разликата между тях. Данните са представени в табл. 1.

Таблица 1

Средни стойности на измеренията на атрибутивния стил след успех и неуспех

	Интерналност	Стабилност	Глобалност	Важност
Успех	$\bar{x}=33.53$ $s= 4.79$	$\bar{x}=33.53$ $s= 4.54$	$\bar{x}=32.66$ $s= 5.39$	$\bar{x}=37.17$ $s= 5.14$
Неуспех	$\bar{x}=30.59$ $s= 5.09$	$\bar{x}=24.18$ $s= 5.83$	$\bar{x}=24.03$ $s= 6.58$	$\bar{x}=30.20$ $s= 5.98$
Значимост на разликата	$t= 6.26$ $p < 0.001$	$t=17.20$ $p < 0.001$	$t=13.75$ $p < 0.001$	$t=11.94$ $p < 0.001$

Резултатите показват, че в изследваната извадка като цяло се наблюдава тенденция успехът да се приписва на по-интернални, по-стабилни и по-глобални причини в сравнение с неуспеха. На успеха също така се придава по-голяма важност. Тези различия показват, че като цяло изследваната извадка се характеризира с его-защитен атрибутивен стил, при който успехите се разглеждат като зависещи от личните качества и способности на индивида, а неуспехите се обясняват с преходни и специфично действащи причини. Разкритите различия в анализа и възприемането на причините за успеха и неуспеха са израз на тенденция за поддържане равнището на самооценка и за запазване на аз-а от обезценяване след преживяване на неуспех. Такъв

атрибутивен стил допринася за формирането на положителен емоционален тонус и развитие на увереност в собствените способности и сили. Заслужава да се отбележи, че в изследваната извадка се наблюдава тенденция за неуспеха да се поема известна лична отговорност, т. е. той се приписва донякъде на вътрешни причини. Те обаче нямат стабилен и глобален характер, поради което не се свързват с устойчивите характеристики на личността и така не засягат формираната самооценка.

Взаимоотношението на измеренията на атрибутивния стил и равнището на депресия и социална тревожност е разкрито чрез корелационен анализ на тези променливи. Резултатите са представени в табл. 2.

Таблица 2

Корелационни взаимовръзки на атрибутивния стил с депресията и социалната тревожност

	Интерналност		Стабилност		Глобалност		Важност	
	успех	неуспех	успех	неуспех	успех	неуспех	успех	неуспех
Депресия	-0,24**	0,00	-0,10	0,38***	0,01	0,37***	0,02	0,12
Социална тревожност	-0,24**	-0,03	-0,17*	0,15*	-0,22**	0,17*	0,05	0,08

* - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$:

Депресивните състояния са свързани с приписване на успеха на външни причини, но няма значими взаимовръзки с измеренията стабилност и глобалност. Тези резултати частично потвърждават теорията на научната безпомощност, като показват, че свързването на успеха с външни причини обуславя развитие на неувереност в собствените сили и възприемане на повишена зависимост от фактори извън индивида.

След неуспех депресивните реакции са свързани с приписването му на стабилни и глобални причини. Липсата на взаимовръзка на депресията с измерението интерналност показва, че за част от лицата с депресивни реакции причините за неуспешния резултат лежат извън тях, докато останалите ги търсят в собствените си недостатъци. В първият случай развитието на депресивни реакции е производно от възприемането на противодействие на непреодолими външни фактори, а във втория — от убеждение за собственото безсилие и непригодност. Зад тези различия се крие обща тенденция за подценяване на собствената личност и за преживяване на безсилие пред възникващите трудности в дейността. Тези резултати напълно отговарят на теоретичните предвиждания на модела на научната безпомощност и потвърждават взаимовръзката между организацията на процесите на социална перцепция и развитието на устойчиви депресивни състояния.

Взаимовръзките на атрибутивния стил и социалната тревожност разкриват, че страхът от дискредитиране на себе си в очите на другите и неувереността в своите възможности за създаване на положителен социален образ за себе си са свързани с възприемане на успеха като резултат от действие на външни нестабилни причини със специфично действие. Развитието на социална тревожност се обуславя в определена степен от склонността на ин-

дивида да разглежда своите успехи като резултат от случайно стечение на обстоятелствата. Това на свой ред пречи да се поддържа увереност в себе си и човек не е в състояние да се опира на самооценката си, когато встъпва в социални взаимодействия.

След преживяване на неуспех лицата с проявена социална тревожност са склонни да приписват резултата на стабилни и глобални причини. Както и при депресията, това изправя индивида пред трудно преодолими фактори с далеч стигащи последици, което засилва страха от неуспех и повишава равнището на социална тревожност. Интересно е, че и при това емоционално състояние причините за неуспеха могат да се разглеждат като лежащи извън индивида или като произтичащи от недостиг на лични качества. Ако се възприемат външни, стабилни и глобални причини за неуспеха, социалната тревожност възниква като реакция срещу заплахата от дискредитиране на себе си и невъзможността да се поддържа положителен социален образ. При възприемане на вътрешни, стабилни и глобални причини социалната тревожност е функция от разрушаването на положителния аз-образ и представлява страх това обезценяване да не стане публично достояние.

Данните за взаимовръзките на атрибутивния стил с депресията и социалната тревожност показват, че в основата на двете емоционални състояния лежат еднакви перцептивни процеси. Това предполага, че депресията и социалната тревожност са взаимосвързани. Корелационният анализ на взаимовръзката на двете емоционални състояния потвърждава това допускание. Полученият коефициент ($r=0,60$, $p<0,001$) показва, че в повечето случаи те се проявяват едновременно и се стига до дълбоко засягане на емоционалната сфера на личността.

О Б С Ъ Ж Д А Н Е

Изследването дава емпирични доказателства за валидността на предвижданията на модела на научната безпомощност и показва, че този модел „работи“ и в нашите социо-културни условия. Емпиричната подкрепа на модела се установява по две линии. Първо, в изследваната извадка като цяло се наблюдава его-защитен атрибутивен стил. Той е израз на преобладаващата ефективна организация на социалната перцепция, насочена към повишаване и поддържане равнището на самооценка. Второ, при лицата, страдащи от депресия и социална тревожност, се наблюдават очакваните взаимоотношения с измеренията на атрибутивния стил, като получените резултати са аналогични на докладваните в литературата както по типа взаимовръзки, така и по величина (ср. данните от Sweney, Anderson, Bailey, 1986). Нещо повече, по отношение на социалната тревожност е налице пълно съвпадение между теоретичните предвиждания и емпиричните резултати. Наблюдаваната тенденция социалната тревожност да се свързва с приписване на неуспехите на стабилни и глобални причини е в съответствие с данните от други изследвания (Teglasi, Fagin, 1984) и може да се счита за характерно перцептивно отклонение, съпътстващо развитието на негативни емоционални състояния.

Развитието на депресивен атрибутивен стил води до изменение на насоката на внимание и центриране само върху неуспеха. Това на свой ред снижава самооценката и създава неспособност за приемане и преработка на информация, подкрепяща аз-а (Kamter, 1984). Установено е също така, че депресивните реакции се съпътстват от неспособност да се активират поло-

жителни аз-схеми и информацията за собствените успехи и положителни качества се обработва недостатъчно ефективно, така че в крайна сметка не получава достъп до когнитивната структура на аз-образа и не спомага за неговото изменение в позитивна посока (Ingram, Smith, Brehm, 1983). Едновременно с това се наблюдава и разрушаване на илюзията за контрол, т. е. на склонността положителните резултати да се разглеждат като производни от собствените усилия и способности, като се пренебрегва спомагателното действие на външните фактори (Martin, Abramson, Alloy, 1984). Всичко това показва, че развитието на негативни емоционални състояния е свързано с дълбоко разстройство в организацията на когнитивните процеси, които осигуряват запазването и поддържането на самооценката. Измененията в атрибутивния стил, наблюдавани при депресия и социална тревожност, са част от общата дезорганизация на когнитивното функциониране на личността. Формирането на депресивен атрибутивен стил обуславя погрешна интерпретация на действащите причинни фактори и развитие на неадекватна емоционална оценка на получаваните резултати. Тази оценка се задълбочава при по-нататъшната когнитивна преработка на вече изкривената информация, като в крайна сметка се стига до възникване на устойчиви негативни емоционални състояния.

ЛИТЕРАТУРА

- Величков, А., Иванова, А., Радославова, М., Рашева, М. Метод за изучаване на атрибутивния стил, *Психология*, 1987, 3. Кокшкарлова, А. Психологично изследване на личността в клиничната практика, С., Медицина и физкултура, 1984. Abramson, L. Y., Seligman, M. E. P., Teasdale, J. D. Learned helplessness in humans: Critique and reformulation, *Journal of Abnormal Psychology*, 1978, 87, 49—74. Alloy, L. B., Peterson, C., Abramson, L. Y., Seligman, M. E. P. Attributional style and the generality of learned helplessness, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1984, 46, 618—687. Anderson, C. A. Motivational and Performance deficits in interpersonal settings: The effect of attributional style, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1983, 45, 1136—1147. Fenigstein, A., Scheier, M. F., Buss, A. H. Public and private self-consciousness: Assessment and theory, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1975, 43, 522—527. Franzoi, S. L. Self-concept differences as a function of private self-consciousness and social anxiety, *Journal of Research in Personality*, 1983, 17, 275—287. Ingram, R. E., Smith, T. W., Brehm, S. S. Depression and information processing; Self-schemata and the encoding of self-referent information, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1983, 45, 412—426. Kammer, D., Depression, attributional style, and failure generalization, *Cognitive Therapy and Research*, 1983, 7, 413—424. Kammer, D. Attributional processing style differences in depressed and nondepressed individuals, *Motivation and Emotion*, 1984, 48, 211—222. Martin, D. J., Abramson, L. Y., Alloy, L. B. Illusion of control for self and others in depressed and nondepressed college students, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1984, 46, 125—136. Scheier, M. F., Carver, C. S. The self-consciousness scale: A revised version for use with general populations, *Journal of Applied Social Psychology*, 1985, 15, 687—699. Sweeney, P. D., Anderson, K., Bailey, S. Attributional style in depression: A meta-analytic review, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1986, 50, 974—991. Teglas, H., Fagin, S. S., Social anxiety and self-other biases in causal attribution, *Journal of Research in Personality*, 1984, 18, 64—80.

A. Velichkov, P. Randev, Yu. Popova, V. Vulova

The interrelations between attributional style, depression and social anxiety have been tested. The results obtained showed that depression was bound with attribution of the success to external causes, and failure — to stable and global causes. A significant correlation between depression and social anxiety was found ($r=0,60$; $p<0,001$).

ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЯКОИ АДАПТИВНИ РЕАКЦИИ ПРИ ЕКСТРЕМАЛНИ ВЪЗДЕЙСТВИЯ ВЪРХУ ЛИЧНОСТТА

П. ДОБРЕВА—КОНДОВА, СВ. ХАРАЛАНОВ

В последните десетилетия все повече се увеличават изследванията, свързани с изучаването на психологичните проблеми на стреса — напрежението, афективната реактивност, адаптивното поведение. Голям дял заемат и проучванията на реактивността в експериментални условия (9, 8, 2, 3, 6, 4).

Интересът към фрустрацията, като реален жизнен проблем, възниква през 30-те години във връзка с публикациите на З. Фройд. През 1939 г. J. Dollard и съавтори (7) създават теорията за фрустрационната агресия. По проблемите на фрустрацията работят още N. K. Maier, K. Levin, S. Rosenzweig, като Розенцвайг създава методика за изследване на фрустрацията (цитат по В. М. Блейхер (1)).

С. Розенцвайг (10) приема, че фрустрацията е характерен способ на поведение на личността в стресова ситуация. При фрустрация поведението на личността е блокирано, ограничено или следва да претърпи промяна поради появата на някаква пречка, трудности, съпротива, измама на очакванията, отказ от желания, ощетяване. Н. Д. Левитов (5) определя фрустрацията като психично състояние. Известни указания за адаптивните възможности на личността дава т. нар. фрустрационен толеранс или реакциите на личността в ситуация на стрес и конфликт.

Обект на нашето проучване са група младежи доброволци, поставени в условия на експериментално моделирана тежка фрустрация и екстремални въздействия в началото на м. октомври 1985 г.

Експериментално-психологичното изследване е в рамките на дългосрочната научна програма „Одисей“, организирана от научни и обществени организации, чиято цел е комплексното изследване на адаптивните реакции на малка група хора спрямо екстремалните въздействия на морето.

Групата доброволци се състои от 6 младежи. Петима от тях са ученици без морски опит, на възраст 16 години, а един от доброволците е лекар на 26 години, участвувал двукратно в подобни експерименти и оформил се като лидер на групата.

Екстремалната ситуация бе моделирана чрез затваряне на доброволците в трюма на закотвен вътре в морето кораб. На групата бяха предоставени запаси от бисквити и вода според нормите на спасителните салове (250 кал. и 500 мл течности). Времето на престоя не бе определено предварително —

уговорено бе експериментът да се прекрати, когато цялата група реши да потърси външна помощ, но тази уговорка не бе сiazена. Допълнителен емоционален стрес представляваше промяната в последния момент на експерименталната постановка: предвиденият престой на надувен сал бе осуетен поради спукване на единия от саловете (при което двама от доброволците реагираха емоционално и едва не се отказаха от участие), напълване с вода на другия сал (измокриха се резервните дрехи и инвентарът), силното вълнение (което не позволяваше прехвърляне от кораба в сала), студът (около 0°C) и вятърът. По време на самия експеримент допълнително фрустриращо въздействие за опитните лица беше близостта с екипажа, който продължаваше всекидневния си ритъм на живот, свързан с обилно хранене и веселне, засилващи изживяванията за ощетяване. Модел на фрустриращата ситуация е и забавянето на исканата „помощ“ с 10 часа, пораждащо чувство за измама.

Екстремалните въздействия, на които бяха подложени опитните лица, са следните: глад, жажда, хипокинезия, сензорна депривация с изолирано натоварване на вестибуларния анализатор, кинестоза и свързаната с нея морска болест, социална изолация, безсъние, застоен въздух, нервно-психично напрежение, изживявания на разочарование и ощетяване.

В това съобщение се докладват резултатите от динамичното изследване (непосредствено преди, след експерименталната ситуация и 24 часа след приключване на експеримента) с картинно-фрустрационен тест на Розенцвайг (бълг. адаптация К. Мечков), който дава някои данни за емоционалната реактивност, фрустрационния толеранс и стила на адаптивност на участниците в експеримента. Тези резултати се интерпретират в контекста на данните от обективното наблюдение на поведенческите реакции и от проведената анкета след приключване на експеримента.

РЕЗУЛТАТИ

1. Преди моделираната експериментална ситуация всички участници показват нормална или ниска екстрапунитивност (Е-код: 3, 2, 1). При трима от тях интрапунитивността (I-код: 5,6) е умерена, до значително повишена. Само двама са с умерено импунитивна реактивност ($M=5$), т. е. имат омаловажаващо, игнориращо, спокойно отношение към фрустрационното събитие. Четирима от участниците показват нисък фрустрационен толеранс (ОГС — код: 0, 1, 2) и демонстриран нисък конформизъм (чувство за самостоятелност и независимост). За отбелязване е, че лидерът се очертава със значително повишена импедитивност ($M'=6$), т. е. показва снизходителство, безразлично, спокойно отношение към ситуацията, но проявява умерено повишена възискателност към околните ($e=5$), за сметка на понижената лична активност ($i=1$) и нисък фрустрационен толеранс (ОТС=1). Само един от участниците проявява неспокойствие, изразяващо се в значително негодувание и раздразнителност ($E=6$) и повишена лична активност ($i=6$). Всички останали имат понижена лична активност, като доминираща е повишената им възискателност към околните ($e=5$), т. е. всеки изисква от другия, а по-малко от себе си. Само един от участниците е подчертано по-пасивен ($m=6$), изчакващ времето да определи стила на поведението му при решаване на трудности (компенсаторна търпеливост).

2. След фрустриращото изживяване (48-часов престой в трюма на закот-

вен в морето кораб) при половината от участниците се отчита умерено повишаване на екстрапунитивността ($E=4$), изразяваща се в раздразнителност, недоволство и гняв, а така също и в повишена възискателност към околните ($e=6$).

Специално се отчита неадаптивното поведение на лидера, изразяващо се в намаляването на спокойствието и търпимостта ($M=1$) за сметка на повишената екстрапунитивност ($E=5$), съчетано с чувство на неудобство и вина ($I=4$) поради собствената причинна роля (лидер) в създадената ситуация. Възискателността му към другите е заменена с обща пасивност и изчакване. Фрустрационният му толеранс е също нисък ($OTS=1$).

Трима от участниците, включително и показващите преди екстремалното въздействие значителна интрапунитивност и реактивност ($I=5$) са със значително по-адаптивно поведение, търпимост, слабо негодувание и раздразнителност към фрустриращата ситуация, ниска агресия към околните, повишена лична активност и самоинициатива при преодоляване на трудностите.

Оказа се, че при тези трима участници екстремалната ситуация е поддействала мобилизиращо, отключвайки потенциалните им защитни механизми, а при останалите трима (включително и лидера) — демобилизиращо.

3. При второто контролно изследване (24 часа след прекратяване на експеримента) резултатите не се различават от данните непосредствено след приключване на експеримента, което говори, че настъпилите промени в емоционалната реактивност под влияние на фрустриращата ситуация са относително стабилни (екстрапунитивността се запазва по-висока от фоновата) — $E=4$.

О Б С Ъ Ж Д А Н Е

По данните от психологичното изследване с картинно-фрустрационния тест на Розенцвайг се установява, че реактивните възможности на фрустрацията се проявяват в две форми: като адаптивни реакции, които не надминават границите на фрустрационния толеранс, и като неадаптирани реакции, надхвърлящи фрустрационния толеранс, изразяващи се в агресивно поведение, изолираност, ригидност.

При преодоляване на фрустриращите пречки личността проявява вътрешна или външна съпротива, активност или пасивност в зависимост от индивидуалните психични особености и личностовата установка. Данните потвърждават и проучванията на Rotter J. (11) за вътрешната личностова predisпозиция или способност за т. нар. вътрешен локус на самоконтрол. Авторът (22) говори за личности, тип „интернали“ — уверени в себе си, ненуждаещи се от външна подкрепа, слабо поддатливи на дискрес и „екстернали“ — с външен локус на самоконтрол, неуверени, нуждаещи се от подкрепа, разчитащи на другите, на случая и на съдбата.

Отличителна характеристика на поведението и общуването в условия на екстремални въздействия са промените в емоционалната реактивност, които наред с промените в мисленето и вегетативната устойчивост определят адаптивната способност на личността.

Стресогенното въздействие преминава през няколко етапа, но винаги завършва със своеобразна личностова експанзия, агресивност, която променя собствения ролеви статус.

В структурата на общуването в условията на екстремални въздействия

се достига до повишена активност (пасивна или негативна), която способства или за консолидиране на групата или за нейното дезорганизиране. Активността, била тя конструктивна или деконструктивна, е своеобразен защитен механизъм на адаптация. В конкретния случай неадаптивното поведение на лидера довежда до дезорганизиране на групата, което се изразява в повишаване на общата експанзивност и неконформизъм.

На преден план излизат индивидуалните личностови механизми и стилът на адаптация към екстремалното въздействие.

Данните от изследването с теста на Розенцвайг корелират с данните, получени чрез обективното наблюдение и анкетата по отношение на индивидуалните различия на участниците.

ИЗВОДИ:

1. Доказват се някои от основните закономерности на психологичния стресов синдром:

— засилване на напрежението и фрустрацията

— засилване на личностовата експанзия, т. е. агресия вследствие промяната на собствения личностов статус.

2. Данните от картинно-фрустрационния тест на Розенцвайг обективират субективните преживявания на участниците преди експерименталната ситуация и след преодоляването ѝ, което корелира с получените данни чрез метода на обективното наблюдение и анкетата.

3. На пръв план изпъква ролята на личностовата структура като един от факторите за адаптивно или неадаптивно поведение, а на втори — физиологичната възраст и жизненият опит на участниците.

4. Потвърждават се данните от други подобни проучвания относно ролята на индивидуалните различия в условията на екстремални въздействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блейхер, В. М. Клинична психология, Ташкент, 1976, с. 180.
2. Йолов, Г. Личността в критични ситуации, 1975.
3. Короленко, Ц. П. Психология човека в екстремални условия. В кн.: Адаптация человека в экстремальных условиях среды. М., Наука, 1978.
4. Китаев, Смык, Психология стресса, Изд. Наука, М., 1983.
5. Левитов, Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний, Вопросы психологии, 1964, № 2.
6. Медведев, В. И. Психологические реакции человека в экстремальных условиях. В кн.: Адаптация человека в экстремальных условиях среды, М., Наука, 1979.
7. Dollard, J., Doob, Miller N. Frustration and Aggression, N. Y., 1939.
8. Eysenck, H. J. In: Stress and Anxiety, N. Y., Wiley & Sons, 1975, p. 82—116.
9. Lazarus, R. S. In: Psychological Stress, Ed. M. H. Appley, R. Trumbull. N. Y., Appleton Century Crofts, 1967, p. 11—21.
10. Rosenzweig, S. Revised Scoring Manual for the Rosenzweig Picture Frustration Study., J. Psychol., 1967, p. 24.
11. Rotter, J., Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement., Psychol. Monogr, 1966, Vol. 80, No 1, p. 1—21.

ADAPTIVE REACTIONS AT EXPERIMENTALLY EXERTED EFFECTS UPON PERSONALITY

P. Dobрева—Kondova, S. Haralanov

A group of young volunteers was studied under conditions of simulated shipwreck. The data obtained by administration of the Pic-

ture-Frustration test of Rosenzweig, as well as by observation and a questionnaire, before, immediately after and one day after the experiment confirmed the presence of some of the basic psychic symptoms of the psychological stress syndrome under emergency situation, namely — increased emotional tension and „expansion“ of personality as a result of the change in its own status. The role of the structure of personality as one of the factors of adaptive or non-adaptive behaviour is underlined.

Педагогическа и възрастова психология

ИЗСЛЕДВАНЕ ВАЛИДНОСТТА НА АНКЕТНИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА ПОЗНАВАТЕЛНИТЕ ИНТЕРЕСИ НА СРЕДНОШКОЛЦИТЕ

ПЛАМЕН КАЛЧЕВ

В системата за професионално ориентиране съществено значение се придава на анкетните методи за изучаване познавателните интереси на средношколците. Тези методи се използват и у нас за нуждите на практиката, но техните психометрични показатели са недостатъчно проучени и преди всичко отсъстват необходимите данни за равнището на надеждност и валидност.

Изследването на надеждността не поражда проблеми от научна гледна точка, но установяването на валидността представлява самостоятелна изследователска задача, чието решаване трябва да даде отговор на въпроса: в каква степен данните, получени на вербално равнище, отразяват реално съществуващите у изследваното лице познавателни интереси.

В настоящата работа се предлага възможен подход и съответстващата му експериментална процедура за изследване на един от видовете валидност — текущата валидност по критерий.¹ Решаването на този проблем е свързано с намирането на обективен, независим от анкетните данни критерий за реална проява на формираните у изследваното лице познавателни интереси. Необходимо е да се разработи и апробира експериментална ситуация, в която е възможно да се регистрира обективно наличието (отсъствието) на вербално изразените предпочитания.

В съответствие с изложената проблематика предметът на настоящото изследване се ограничава с изучаване на текущата валидност по критерий на една от съвременните методики за проучване интересите на средношколците — Ориентировъчно-диагностическата анкета за интересите на Св. Я. Карпиловская (Федоришин/ред./ 1980).

Въпросникът е разработен като модификация на анкетата на Голомщок и съдържа 90 въпроса, насочени към изследване на познавателните интереси на средношколците в 15 предметни области (физика, химия, медицина, военно дело и т. н.). По същество в него са включени 15 минианкети за всяка изслед-

¹Другите видове валидност в случая няма да бъдат предмет на анализ.

валя област, като характерът на познавателните интереси се установява с помощта на 6 въпроса. За изследване на интересите към областта на химията, например, се използват следните въпроси: Обичате ли? Харесва ли ли? . . . 5. Да четете за открития в областта на химията? . . . 20. Да търсите и да намирате химически явления в природата, да провеждате опити по химия, да проследявате химични реакции? . . . 35. Да пригответе разтвори, да претегляте реактиви? . . . 50. Да участвате в кръжок по химия? . . . 65. Да участвате в олимпиади по химия? . . . 80. Да организирате вечери на химията? (номерата на въпросите съответстват на реда, в който те се предлагат в анкетата — последователно се задава по един въпрос за всяка от изучаваните 15 области).

Предпочитанията на изследваните лица към посочените във въпросите дейности се фиксират с помощта на петстепенна полярна скала (полюсите -2 и $+2$ изразяват подчертано негативно (позитивно) отношение към съответната дейност, -1 и $+1$ негативно (позитивно) отношение, нулата условно се интерпретира като проява на безразличие), като възможният за всяка предметна област бал се ограничава в интервала от -12 до $+12$.²

МЕТОДИКА

При разработването на методиката за обективно изследване на познавателните интереси ще приемем като изходно следното операционално определение: активност, насочена към усвояване на знания в ситуация, в която отсъстват външни изисквания (награди, наказания) за постигнатия резултат, се обуславя от действието на познавателните интереси.

В съответствие с посоченото определение принципът на експерименталната процедура се заключава в следното: изследваното лице получава лист с напечатан текст със съдържание от областта на вербално изразените познавателни интереси. Същевременно се дава задача, чието изпълнение не изисква запознаване със съдържанието на текста, а изследваният се поставя в ситуация, в която отсъства външен контрол от страна на експериментатора. Инициативното запознаване със съдържанието на теста е критерий за проявен познавателен интерес към съответната област.³ С други думи, спецификата на използваната ситуация се заключава в обстоятелството, че тя съдържа възможности за удовлетворяване на познавателните интереси, но дейността за изпълнение на външно поставената задача и дейността за удовлетворяване на познавателните интереси са съдържателно различни — това намалява вероятността у изследваното лице да възникнат предположения относно очакванията на експериментатора и истинските цели на експеримента.

В съответствие с особеностите на изследваната възрастова група е необходимо подробно да се разгледат два момента от експерименталните процедури:

1. Характерът на поставената задача. Необходимо е тя да въвежда естествено в експерименталната ситуация и да бъде достатъчно реалистична (да не поражда съмнения у изследваното лице относно целите на експеримента).

² Освен количествен, обработката на анкетата предполага и качествен анализ на резултатите — различават се три степени в развитието на познавателните интереси, всяка от които се изследва последователно с по два въпроса.

³ Основаната на този подход експериментална процедура бе апробирана при изследване познавателните интереси на първокласниците. (Калчев, 1984)

та) — задачата трябва да бъде достъпна за всички участници, но да се характеризира с определена степен на трудност.

По-конкретно, в експерименталната ситуация се изисква откриването в напечатания текст на два критични знака (буквите о и к), които трябва да се подчертават или ограждат според взаимното си разположение (първата буква о се подчертава, следващите се ограждат, докато поредицата не се прекъсне от буквата к, първата от които се подчертава, а следващите се ограждат, докато поредицата не се прекъсне от буквата о и т. н.). С други думи, за изпълнението на поставената задача е необходимо да се осъществи сложна дейност на зрително търсене, предявяваща изисквания към превключването и разпределението на вниманието и към оперативната памет. Това обстоятелство улеснява обосноваването на фиктивната цел на експеримента пред изследваните лица.

2. Видът на текста, съдържащ знания от областта на вербално изразните професионални интереси. Възприемането на текста също трябва да представлява определена трудност, тъй като в противен случай запознаването със съдържанието може да е резултат просто на проявено лобопитство (съответно се предполага, че формираните познавателни интереси притежават необходимата подбудителна сила, за да стимулират запознаването с текста въпреки трудностите, свързани с неговото възприемане).

Първоначално върху ограничен брой изследвани лица бяха апробирани два варианта на представяне на текста, затрудняващи в различна степен възприемането на съдържанието:

— вариант А, при който заглавието на текста (ориентиращо в предметната област, застъпена в съдържанието), е написано с главни букви с обичаен правопис на кирилица. Самият текст е представен чрез латински букви, с обичаен правопис (условно този вариант може да бъде обозначен като телеграмна проба⁴).

— при вариант Б заглавието е написано по аналогичен начин, а текстът е представен чрез кирилица във вид на коректурна таблица (слято написване на думите, без главни букви и препинателни знаци).

— допълнително бе апробиран и трети вариант (вариант В) като съчетание на предишните два — представяне на текста във вид на коректурна таблица с латински букви.⁴

За провеждането на основния експеримент емпирично бе избран средният по трудност вариант (вариант Б — представяне на текста във вид на коректурна таблица).

Равнището на текущата валидност на Ориентировъчно-диагностичната анкета за интересите (Св. Я. Карпиловская) бе изследвано в пет предметни области — физика, химия, биология, география и геология, история.

Експериментът бе проведен на два етапа. През първия етап се фиксират на вербално равнище познавателните интереси на изследваните лица, като данните се събират чрез явно попълване на анкетата.⁵ Върху основата на тези резултати, във всяка от изследваните предметни области учащите се бяха разделени на две групи, условно обозначени като „учащи се без познавателни

⁴ Възможни са очевидно и редица други варианти, затрудняващи в една или друга степен възприемането на текста, но изобрът трудно може да бъде обоснован теоретически

⁵ Тъй като анкетата е предназначена за използване в системата за професионално ориентиране, интерес представлява преди всичко валидността ѝ в условията не на анонимно, а на явно попълване на отговорите.

интереси“ и „учащи се с познавателни интереси“ — съответно с бал под или над стойността на медианата в дадената предметна област.

След това чрез случаен подбор бяха формирани пет групи от учащи се, с които, в съответствие с описаната процедура, се провежда реален експеримент за изследване на познавателните интереси в посочените пет предметни области. Пред учениците целта на изследването на този етап се обосновава като експеримент за изследване на концентрацията и разпределението на вниманието, а използваните текстове съдържат в научно-популярна форма описания за нови открития в съответните предметни области. Инструкцията се дава от експериментатора в присъствието на психолога на училището.⁶

След около 6—7 мин. от началото на експеримента (период, през който дори учащите се с най-висок индивидуален темп на работа не са приключили с изпълнението на поставената задача) под подходящ предлог двамата излизат от класната стая.

След приключването на основната серия се дава проба за свободно възпроизвеждане на съдържанието на текста.

Изследването беше проведено с по три паралелки десетокласници от 31 ЕСПУ и 138 ЕСПУ, София (общо през първия етап на експеримента бяха изследвани 171 учащи се, от които по обективни причини през втория етап не взеха участие 26 учени).

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от проведеното изследване са представени на табл. 1.

Както бе посочено, връзката между данните, получени на вербално и реално равнище, отразява текущата валидност по критерий на използваната анкета. Резултатите на табл. 1 свидетелстват, че стойностите на коефициента на корелация ϕ са по-ниски от очакваните и се намират на незадоволително равнище.⁷

Интерпретацията на тези данни обаче съществено може да се уточни от анализа на разпределението на изследваните лица по признаците „вербална“ и „реална“ проява на познавателните интереси.

В областта на физиката например учащите се „без познавателни интереси“ (на вербално равнище) не са проявили интереси и в реалната експериментална ситуация. Връзката между данните на вербално и реално равнище обаче е незначима⁸, защото преобладаващата част от изследваните лица „с познавателни интереси“ (на вербално равнище) също не са проявили интереси през втория етап на експеримента. Тези резултати лесно могат да се обяснят, като се има предвид, че според анкетните данни интересът към физиката е относително най-слабо изразен, в резултат на което разпределението е изместено наляво по скалата. По тази причина в групата на учащите се „с познавателни интереси“ попадат и изследвани лица с отрицателен бал.

⁶ Авторът изказва благодарност на С. Кочевска и А. Налбантов, психолози в 138 ЕСПУ и 31 ЕСПУ за оказаното съдействие при провеждането на експеримента.

⁷ Тук ние се отказваме от възможните корекции на ϕ , които водят до повишаване стойностите на коефициента. По-съществено в случая е, от една страна, равнището на значимост, а от друга — съотношението между стойностите на ϕ в различните предметни области.

⁸ Стойността на χ^2 ($\chi^2=3,79$) плътно се доближава до критичната стойност, но не я достига.

По аналогичен начин може да се интерпретира ниската стойност на ϕ в областта на историята. Съгласно анкетните данни интересът към тази предметна област е сравнително най-силно изразен и се разпределя предимно в противоположната част на скалата (в резултат на това, в групата на из-

Таблица 1

Взаимовръзка между вербалната и реалната проява на познавателните интереси в изследваните предметни области

	Физи- ка	Хи- мия	Био- логия	Геог- рафия и геол- огия	Исто- рия
\bar{x}	-3,2	-1,7	2,7	-0,2	3,73
S_x	5,16	4,91	5,06	4,39	4,05
$\bar{x}_{.j}$	-3,1	-1,1	1,9	-0,5	2,9
S_j	$\pi_1=32$ 4,64	$\pi_2=34$ 4,25	$\pi_3=30$ 5	$\pi_4=25$ 4,32	$\pi_5=34$ 3,8
ϕ	0,34	0,39*	0,48**	0,38*	0,36*

\bar{x} и S_x — средни стойности и стандартни отклонения на анкетните данни в цялата изследвана извадка ($N=171$)

$\bar{x}_{.j}$ и S_j — средни стойности и стандартни отклонения във вторично образуваните извадки (по обективни причини 26 от изследваните лица не са участвали във втория етап на експеримента); равнище на значимост на ϕ (проверява се чрез χ^2)

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

изследваните лица „без познавателни интереси“ също са проявили интереси в реалния експеримент.

Тези данни позволяват да се заключи, че един от основните фактори, обуславящи ниските стойности на ϕ , е начинът на формиране на противоположните групи — с помощта на относителен критерий (разпределението на изследваните лица около стойността на медианата). Използването на този критерий се оказва неудачно, тъй като интерпретирането на негова основа анкетни данни се характеризират с ниско равнище на валидност и не диференцират в достатъчна степен изследваните лица от гледна точка на реално проявяващите се у тях познавателни интереси.

Алтернативният подход е свързан с ориентацията към външния, „независим“ критерий за разделяне на противоположните групи, основан на използваната полярна скала (в нея средата условно се интерпретира като безразличие, а лявата и дясната половина — като проявено в съответната степен положително или отрицателно отношение).⁹

⁹ В съответствие с този критерий резултатите от анкетата се интерпретират и от нейния автор (с оглед на професионалната консултация) (Федоришин/ред.), 1980)

Таблица 2

Разпределение на изследваните лица по признаците вербална и реална проява на познавателните интереси

	Наличие на познавателни интереси	Отсъствие на познавателни интереси	Σ
Бал $x \geq 4$ (на вербално равнище)	32	11	43
Бал $x \leq -4$ (на вербално равнище)	2	30	32
Σ	34	41	75

следваните лица „без познавателни интереси“ попадат и учащи се с положителен бал). В тази предметна област преобладаващата част от учениците „с познавателни интереси“ (на вербално равнище) са проявили интереси и в реалната експериментална ситуация, но стойността на ϕ е сравнително ниска, защото част от

изследваните лица „без познавателни интереси“ (на вербално равнище)

За да се провери валидността на анкетата от тази гледна точка, условно ще приемем наличието на изразени познавателни интереси у лицата, чийто бал е $x \geq +4$ и съответно липсата на познавателни интереси у учащите се с бал $x \leq -4$. Изчисляването на ϕ в този случай се основава на данните, получени във всички изследвани предметни области (табл. 2). Получената стойност на $\phi = 0,68$; $p < 0,01$ показва, че използваната анкета се характеризира с определена диференцираща сила, по-добре изразена в долната част на скалата.

В заключение, изложеният експериментален материал дава основание за следните

ИЗВОДИ:

1. Препоръчва се данните от анкетата да се интерпретират не от гледна точка на разсейването на резултатите в дадената предметна област, а в съответствие с използваната полярна скала.

2. След допълнителна апробация разработеният обективен метод за изследване на познавателните интереси на един следващ етап може да бъде използван като средство за повишаване валидността на анкетата — като критерий за отбор на включените в нея въпроси.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калчев, П.л., Предметна диференциация на познавателните интереси в I клас, Психология, 1984, № 5. 2. Федоришин, Б. А. (ред.) Профконсультационная работа со старшеклассниками, Киев, Радянска школа, 1980.

INVESTIGATION ON THE VALIDITY OF A QUESTIONNAIRE FOR STUDYING THE COGNITIVE INTERESTS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

P. Kalchev

By means of the developed objective method for analysis of the cognitive interests, the current validity according to the criteria of the Tentatively-diagnostic Questionnaire for Interests (С. У. Карпиловская). The obtained results for the validity of the questionnaire are considered in five subject areas — physics, chemistry, biology, geography and geology, history. A comparative analysis of the possible interpretations of the data obtained by the questionnaire is performed according to a relative criterion — the dispersion of the obtained results or the correspondence with the used polarity scale (presence of a positive attitude of indifference toward a definite subject area).

ВЪЗПРИЕМАНЕ НА ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА ОТ ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

МИЛКА ЯКОВА

Развитието на художествената възприемчивост у децата от предучилищна възраст е една от най-важните задачи на естетическото възпитание в съвременните условия. Художественото възприемане от философска и психологическа гледна точка представлява сложен процес на познание, възникнал в резултат на въздействието на художествените произведения върху човека. То е своеобразно общуване между субекта (възприемателя) и естетическия обект — изкуството. За разлика от обекта на обикновеното възприемане, който реално съществува в действителността, обектът на художественото възприемане е специално и преднамерено създаден, за да въздейства върху личността със своето идейно-емоционално съдържание. При това общуване субектът възприема и оценява онези страни от художественото произведение, върху които сам авторът е обърнал особено внимание. Така възприемателят ги приема като свои и се сродява с тях до известна степен.

Неповторимо и силно въздействащо изкуство за децата от предучилищна възраст е художествената литература. Силата на поетичното слово, ритъмът и музикалността в художественото пресъздаване, динамичността и яркостта на образите и картините правят литературата желано и привлекателно изкуство за малките деца.

Възприемането на художествена литература е многостранна психическа дейност, която се осъществява при децата с целенасочено и съзнателното участие на възрастните — учители, възпитатели, родители. Взаимодействието между детето и художественото произведение е възможно само посредством учителя в детската градина или родителя в семейството, който изпълнява най-отговорната и благородна роля на посредник между възприемателя-дете и твореца-писател.

Първата съществена особеност на възприемането на детска литература е познавателната му характеристика. За разлика от обикновеното, реално възприемане на околния свят, при възприемането на литературни произведения се осъществява емоционална връзка между възприемателя-дете и изобразеното събитие, героите, картините. Детето се запознава с претворената действителност по пътя на образно-емоционалното въздействие чрез силата и изразителността на словото. Възприемането на литературни произведения е вид художествено възприемане, подобно на възприемането на музика, изобразително изкуство, театър, кино и др. Взаимодействието дете—литература за ранните години на детството се осъществява при активното участие на възрастния посредник

Фиг. 1

С(В) — субект—възрастен; С(Д) — субект—дете; И(Л) — изкуство (литература) взаимодействие

Друга особеност на художественото възприемане на литературни творби е емоционалността. По своята емоционална наситеност художественото възприемане се различава съществено от обикновеното. Както се казва, емоционалността е „запрограмирана“ в художествената творба още при създаването ѝ, затова субектът — детето, възприемайки изкуството, всъщност се запознава с чувствата и възленията на самия творец.

Известният съветски психолог Б. М. Теплов определя естетическото¹ възприемане като емоционално. За разлика от научното познание, в художественото възприемане емоционалната обогатеност и наситеност присъства в голяма степен. Емоционалността е оня път, който отключва съзнанието и трасира пътя на осмислянето. Както казва Б. М. Теплов, това възприемане е отначало „емоционално“, след това интелектуално, а после — „по-дълбоко интелектуално“².

В индивидуалното развитие на човека възприемането на литературни произведения непрекъснато се усъвършенствува. За малките деца непосредствената близост до приказката, стихотворението, разказа, т. е. честата им среща с хубави литературни творби е източник на радост. Понякога ритмичността и мелодичността на стиха, както и занимателната фабула на приказката са достатъчни, за да се предизвика детският интерес, вниманието и положителните емоции. Впоследствие — радостните преживявания възникват в резултат на разбирането и осмислянето на идейното съдържание на произведението, както и на долавянето на неговата художествена форма. В процеса на художественото възприемане децата се доближават до емоционалните преживявания на създателя на литературното произведение. Нещо повече — те заживяват за кратко време в претворената от писателя обстановка и се „заразяват“ по свой индивидуален начин с неговите чувства. „Заразителността“ на преживяванията между субекта — дете и естетическия обект — литературното произведение е важно условие, за да се осъществи самият процес на възприемане. От друга страна, „заразителността“ на преживяванията е предопределена от доминиращата дейност на децата — играта, т. е. от техния непрекъснат стремеж и жажда за игра.

М. Горки обръща сериозно внимание на близостта, която съществува между детската игра и възприемането на приказки, стихотворения. „Детето иска да играе, то играе с всичко и опознава обкръжаващия го свят най-лесно, играйки. То играе с думите и на думи. И именно в тези игри с думи детето долавя тънкостите на родния език, усвоява неговата музика и онова, което филолозите наричат душата на езика.“³

Третата особеност на художественото възприемане е неговата творческа насоченост и характеристика. В процеса на възприемане на литературното произведение в резултат на съпреживяването възникват представи, свързват се неусетно непознатите явления и герои с близки и известни вече събития, възникват образи на въображението. Във въображаем план детето осмисля изобразената случка и съчувствува на героите. В зависимост от своя личен

¹ Художественото и естетическото възприятие не са тъждествени, а взаимно обусловени. Художественото възприемане е вид естетическо възприемане. Възприемайки значими художествени произведения на изкуството, човекът не остава само в неговите предели, а навлиза обогатен и с по-широки възможности за оценяване и създаване на красивото в живота.

² Теплов, Б. М. Психологические вопросы художественного восприятия, Известие АПН — РСФСР вып. 11, М. 1947.

³ М. Горкий о детской литературе. М., Детская литература, с. 99.

опит и култура на възприемане то е в състояние да „измени“ образа, да внесе в него нещо свое, т. е. да го изгради съобразно собствения си интерес, желание и очакване. Тази особеност на художественото възприемане на литературни произведения от децата ни дава основание да го приемем като особен вид творчество, в което участва и субектът⁴ на възприемане. Без неговото участие възприемането не може да бъде истински художествено, а само пасивно-съзерцателно⁵. Творческите „изменения“ на възприятния образ зависят от индивидуалните особености на детето и от собствените му предпочитания към литературното произведение. Но като потенциални възможности и умения за творчество те могат да се възпитават. Например предварителната естетическа нагласа на децата за възприемане е благоприятна предпоставка, за да протече творчески възприемането и за да се обогати възприятният образ. Или развитието на умения за образно мислене е друго условие за пълноценното и богато протичане на художественото възприемане. Развитието на т. н. художествено-образно мислене не е привилегия на отделни деца, а психическа дейност, която, макар и зависи от типа висша нервна дейност на детето, се развива особено резултатно в разнообразните форми на общуване с изкуството, организирани в цялостния възпитателен процес.

В психолого-педагогически план възприемането на литературни произведения започва със слушането. Слушането на разкази, приказки, стихотворения е само начало на възприемането, независимо че дацата се запознават със съдържанието на литературното произведение и навлизат в неговата същност почти изцяло по слухов път. Както казва А. В. Запорожец „слушането на приказки, заедно с творческите игри, изпълнява важна роля във формирането на вътрешна психическа активност — умение мислено да се действа във въображаеми обстоятелства, без което е немислима никаква творческа дейност“⁶. Активността на детето при възприемане на литературни творби зависи от някои вътрешни и външни предпоставки — готовност и умение за слушане, нагласа на вниманието, начини на поднасяне от възрастния на приказките, стихотворенията, умения на разказвача или четеца да общува с децата, артистично-изпълнителски качества на възрастния — учител и др. Ако при самостоятелното индивидуално четене не се поставят специални изисквания за възприемане и силата на художественото въздействие зависи до голяма степен от четивната техника и умението на детето да разбира съсредоточено и с внимание прочетеното, то при слушането на литературни произведения от малките деца изразителността в предаването на текста е задължителна за четеца и почти равностойна на самото художествено въздействие. Четенето и разказването на приказки, разкази и стихотворения е външна, но необходима и съществена страна на взаимодействието дете—изкуство в ранните години на детството.

Изразителността при предаването на литературните произведения от страна на изпълнителя привлича децата и предизвиква вътрешно настройване на съзнанието към предложеното съдържание. Децата се „потопяват“ в художествената атмосфера на пресъздадените събития и образи. Външният израз на тази психическа дейност се открива в затаения им дъх, в широко

⁴ Зись, Л. Искусство и естетика. Изд. Искусство, М., 1978.

⁵ Харчев, А. Г. Искусство как ценность, В: „Проблема ценности в философии“, М. Л. Наука, 1969.

⁶ Запорожец, А. В. Психология восприятия сказки ребенком-дошкольником, „Дошкольное воспитание, 1948/9.

отворените очи и в неподвижната поза на слушателите. Средствата на изразителното четене, които възрастният използва — интонацията, силата и височината на гласа, емоционалните и логическите паузи, ударенията са вътрешни двигатели, предизвикващи окончателно внимание и интерес у децата, а след това — осмисляне на творбата. Пълното и цялостно възприемане на литературното произведение не се осъществява само в процеса на слушането. За неговото изграждане допринася избраната организация и методическата система на въздействие във възпитателния процес. Занятието за възприемане на литературно произведение е целенасочена педагогическа дейност. То се организира на проблемна основа, така че да осигури за всяко дете емоционална и мисловна активност. Неговите структурни елементи са педагогически предпоставки за последователното изграждане механизмите на възприемането като психически процес. Емоционално-естетическото въздействие, осъществявано чрез различни средства — музика, картина-илюстрация, куклен театър и др., предхождат и стимулират интелектуалните процеси. Основни мотиви в цялостния процес на възприемане са съпричастието, съпреживяването и внушението. Тяхната взаимна свързаност осигурява увлечеността на децата при възприемането. Интересът се поддържа и от педагогическото майсторство на учителя, от умението му да поставя въпросите, да осигурява възможността на всяко дете да участва в занятието като „сътворец“ т. е. да съпреживява, да изразява своето мнение и да показва отношението си. Затова в хода на занятието могат да се използват моменти на импровизиране, изиграване, комбиниране, обяснение на думи, изрази, словотворчество и т. н. Тези използвани средства придават на занятието естетически характер и естетическо значение. Крайната цел на възприемането не е само запознаване със съдържанието на литературното произведение или неговото запомняне, а осмислянето, преживяването и обогатяването на художественото познание и жизнения опит на всяко дете. Както подчертава А. В. Запорожец, активността на децата в процеса на възприемане на литературно произведение предшества възникването по-късно на сложни страни на естетическата култура — естетически усет, вкус, естетическо съзерцание и др. Структурното изграждане на занятието за възприемане в психолого-педагогически аспект има следния вид:

Фиг. 2

Предложената схема се отнася повече до организиранияте учебни форми за възприемане на приказки и разкази.⁷ По-различен е начинът за възприемане на лирически произведения — стихотворения, диалози, римушки. При малките деца лириката въздейства със силата на вложеното чувство от автора, с ритъма и мелодиката в образното внушение. Увлечеността на слушателите-деца и тук се постига чрез изразителното рецитиране на творбата. Но художественото слово на четеца има и по-друга действена задача — да предизвика, да събуди вложеното от поета чувство и настроение, и то в същата последователност, в която авторът го е пресъздал. Преживяването на лирическата творба от децата води до изграждане на художествена представа за обекта, до съпреживяване, а оттам — до осмисляне на чувствата. Примери: „Синчец“ — Ив. Вазов, „Певец“ — К. Христов, „Сбогом“ — К. Калчев, „Пролет“ — Мл. Исаев, „Пролетна радост“ — В. Паспалева, „Сбогом“ — Д. Гундов, „Есен“ — Л. Станчев и много други. Предпочитани и желани за малките слушатели са подобни стихотворения, защото в поетична форма те разкриват природните красоти и разширяват естетическите знания на децата за действителността. Чрез тях се обогатяват и непосредствените възприятия за природата и се засилва любовта към нея. При възприемането например на пейзажна лирика в съзнанието на децата възникват образи на картини и други обекти, които са резултат на възстановените минали впечатления от живи и непреднамерени срещи с природните красоти. В методическата структура на занятието за възприемане се използват повече нагледни методи и средства, обогатяващи и разширяващи жизнения опит на децата, а оттам — и художествените им умения за пълноценно преживяване на лирическите творби. Емоционалната насоченост за възприемане (като структурен елемент на занятието) може да се предшества от непосредствено наблюдение на природните обекти. Така въздействието на стихотворението става по-силно, по-осезателно. То увеличава привързаността на децата към природните красоти, интереса им към познатата и близка природа, а оттам и желанието да я пазят.

В репертоара от литературни произведения за възприемане за децата в предучилищна възраст се предлагат лирически творби в диалогично-занимателна форма. Такива произведения имат подчертана нравствена стойност. Възприемането им от децата се улеснява както от загатнатия сюжет, така и от динамичната фабула. Изпълнителската задача на учителя е почти същата както при разказването на приказки, но е насочена и към въздействието на римуваната реч. Използвани приказки от този вид са: „Дядовата ръкавичка“ — Е. Пелин, „Босото зайче“ — Р. Босилек, „Зимна приказка“ — Л. Станчев, „Цветни приказки“ — Л. Милева, „Весел Мечб“ — Р. Киров и др.

Подборът на литературни произведения за възприемане от малките деца в детската градина трябва да бъде особено прецизен и да се осъществява с висока литературна култура от страна на учителите. Необходимо е да бъде съобразен не само с възрастта на децата, но и със степента на индивидуалното развитие на художествената възприемчивост като личностно качество. Не е

⁷ Занятието за възприемане на литературно произведение се изгражда в структурно отношение от четири момента: емоционална насоченост за възприемане, изразителен прочит, елементарен анализ и обобщение (синтезиране). Във всеки структурен момент се използват разнообразни методи и средства (музика, картина, куклен театър, рецитиране, импровизации, описание и др.), чрез които се осигуряват целостта и пълнотата на възприемането.

без значение и художественната форма, в която е вложено конкретното идейно съдържание.

И най-после, възприемането на литература от децата е сложно взаимодействие с изкуството чрез учителя и възрастния. Но то не бива да бъде изолирано от другите деца, от детското общество. Самото възприемане, макар и индивидуално по характер, се осъществява в колективните условия на занятието. Необходимо е литературното произведение да сплотява децата и да ги прави повече съпричастни един към друг. Чрез изкуството те трябва да засилват взаимния си интерес, да бъдат по-критични и самокритични в нова светлина — като последствие от художествения им опит и познание. Така възприемането на литературни произведения се превръща във важна страна на формиращото се у човека от ранни години естетическо отношение към действителността, хората и изкуството.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възприемането на художествена литература като сложна психическа дейност за децата от предучилищна възраст има значение за решаването на редица педагогически задачи.

Чрез възприемането на литературни произведения се възпитава у децата не само интерес към литературата, но и емоционална отзивчивост, усет към художественото слово, ритма и поетически слух.

Когато възприемането на художествена литература се осъществява цялостно, в единство на всички структурни елементи (емоционална насоченост за възприемане, изразителен прочит, елементарен анализ, обобщение) у децата постепенно се формират умения да разбират съдържанието не изолирано, а във функционално единство с художествената форма, да долавят жанровото различие на литературните произведения и особеностите на изобразителните средства.

И най-после — общуването с художествената литература създава богати възможности за развитие на детската реч и словесното творчество у децата. От литературните произведения те черпят не само образци на нравствено поведение, но и образци на културни обноски, културни взаимоотношения, образци на изискана художествена реч, която могат след това свободно да използват във всекидневното си и в самостоятелния си живот.

В педагогическия процес на детската градина възприемането на художествена литература може да изпълни сложните си възпитателни функции само ако се осъществява от висококултурни, образовани и творчески подготвени учители.

PERCEIVING OF BELLES LETTRES BY CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

M. Yakova

Perceiving belles lettres is a many-sided psychic activity, which in children proceeds with a purposeful and deliberate participation of adults — teacher, tutors and parents.

Essential traits of this activity are cognitive characteristics, emotionality and a creative orientation of the perceptive processes.

From psychopedagogical point of view, children begin perceiving belles letters first by listening them, and further the organization of the lesson (a basic teaching from in kindergarten) and the adopted methodical system help children to experience and give meaning to the literary work, thus enriching their own knowledge. The perceiving of a literary work is an aesthetic perception. Its quality depends on the development of the receptivity of the child, as well as on the aesthetic value of the literary work and the culture of the teacher.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА САМООЦЕНКАТА У УЧЕНИЦИ ОТ НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

НАТАЛИЯ АЛЕКСАНДРОВА

Проблемът за самооценката заема важно място в съвременната психология. Направените досега изследвания все още не дават основание да се изработи единна гледна точка както за определяне на самото понятие, така и за разкриване на възрастовата динамика на този личностен феномен.

Според Л. И. Божович самооценката на децата от началната училищна възраст се формира в процеса на тяхната конкретна дейност и в резултат на оценяване на тази дейност от възрастните. Е. И. Савонко твърди, че голяма част от учениците от началните класове притежават формирана устойчива самооценка в областта на учебната дейност, като за формирането на устойчива самооценка оказва влияние оценката на обкръжаващите и резултатите от дейността на детето.

А. И. Липкина изследва особеностите на самооценката при учащите се от началния курс, като под самооценка тя разбира сложното личностно образувание, което отразява „отношението на човека към своите способности, възможности, личностни качества, а така също и външен облик“ (8).

Необходимо е да подчертаем, че факторите, които се явяват в качеството на детерминанти на самосъзванието, трябва да се разглеждат не изолирано, а системно, не само в дейността, но и в процеса на реализиране на актовете на общуване.

А. В. Мудрик определя самооценката като важен елемент на съзнанието на формиращата се личност, тъй като тя възниква в процеса на познаването на самия себе си, сравнявайки се с връстниците, заобикалящите възрастни, героите на литературата, киното, театъра, в зависимост от успеваемостта си в различни сфери (9). Според автора системата от частните самооценки органически се вплита в Аз-образа, като той се опитва да внесе определена рефлексивност в разбирането си за самооценка.

О. Г. Дробницки разглежда същността на самооценката и подчертава рефлексивния момент в нея, който се изразява в рефлексивното отношение на човека към себе си, когато неговото Аз е едновременно субект и обект на самоанализ.

И. С. Кон определя самооценката като своеобразна когнитивна схема. Той посочва нееднозначността на критериите на самооценката, като изтъква, че индивидът се оценява по два начина: „Първо, по пътя на съпоставянето

на нивото на своите претенции с обективните резултати на своята дейност и второ, по пътя на сравняването на себе си с другите хора“ (7).

Особено важен е моментът на сравняване, в който, оценявайки себе си, индивидът сравнява себе си с другите, като отчита не само своите собствени постижения и успехи, но и цялата социална ситуация.

Съветските психоложки М. Е. Боцманова и А. В. Захарова изследват психологическата основа на оценката и самооценката, на качествата на личността на малките ученици и това до каква степен в тях присъстват рефлексивните елементи. Авторките използват методиката на А. В. Захарова и Т. Ю. Андрущенко, която позволява да избира от съучениците си изпълнителя на определени роли за даден спектакъл-приказка. В качеството си на показатели за рефлексивност авторките посочват: 1) широта на диапазона на критериите на оценката; 2) тяхната съотнесеност и обобщеност; 3) отсъствие на категоричност при оценката и самооценката; 4) наличие на известно внимание в тези оценки“ (4).

Независимо от различните нюанси в схващанията за съдържанието на самооценката, всички психолози я разглеждат като компонент на самосъзнанието, като основно свойство на личността. Тя отразява оценката на човека за самия себе си, за своите възможности, качества и място сред другите хора. От нея зависят взаимоотношенията му с другите.

Общоприето е деленето на самооценката на обща и парциална. По отношение на разбирането на парциалната самооценка между авторите практически няма разногласия — тя се разглежда като оценка на своите възможности, постижения в конкретен вид дейност, докато при определянето на общата самооценка съществуват известни различия.

В настоящото проучване ние изследваме общата самооценка, която разбираме като цялостно обобщено отношение към себе си по отношение и в сравнение с другите хора. Така определена, общата самооценка съдържа елементи на рефлексивност. Смятаме, че самооценката предполага както оценката на обкръжаващите, така и на индивида за заобикалящите го. В самооценката органически са свързани рационалният анализ и емоционалното отношение на личността.

Запознаването с психологическата литература води до заключението, че самооценката, като продукт на общуването на детето със заобикалящия го свят, е изследвана преди всичко в подрастващата възраст. Разглеждайки и анализирайки самооценката на детето от началната училищна възраст, ние се спряхме на същността на общата самооценка, която се формира в процеса на взаимодействието на детето с обкръжаващите го (т. е. в общуването) и в контекста на тяхното отношение към него, като се бележи определен рефлексивни очаквания — Н. Гуткина) в неговата обща самооценка (13).

Смята се, че рефлексивните очаквания се изграждат на основата на анализа на човека, на неговото поведение, на неговото общуване с другите хора. Според нас обособеното от Н. Гуткина понятие би получило още по-пълно съдържание, ако се прибавят наличните и очакваните мнения и оценки на другите за самия индивид.

Предположихме, че с психическото развитие на учениците от началната училищна възраст нарастват устойчивостта и адекватността на самооценката, което се извършва едновременно с обогатяване на рефлексивните моменти в нея.

Пристъпвайки към изследване особеностите на самооценката при учениците от начална училищна степен, ние си поставихме задачата да проследим спецификата на общата самооценка при учениците от I, II и III клас и да установим характера на рефлексивните моменти и очаквания при учащите се от тази възраст. Във връзка с проучването на тези особености бяха изследвани над 300 ученици. Приложихме методиката на Дьо Греефе, с чиято помощ се определя общата самооценка, която по своята същност представлява ска̀ла (1, 2). Критерий за определяне на даденото ниво на общата самооценка за нас представляваше разликата в дължината на линиите, които се отнасят до „аз“, „приятел“ и „учител“. Предимството на тази методика е в нейната простота и достъпност за децата. С нея определяхме най-общо самооценката на учащите се от изследваната възраст, като отчитахме съответно високо, средно и ниско ниво на самооценката. Адекватността на общата самооценка определяме и с помощта на методиката на Т. В. Дембо—С. Я. Рубинщайн (2, 12), модифицирана и приспособена към условията на общообразователното училище.

За разлика от традиционния вариант на ска̀лата на Дембо—Рубинщайн, ние предложихме на децата да нарисуват стълбичка със седем стъпала, на която във възходящ ред да поставят най-добрите, като се започва от горното стъпало и се стига до най-ниското стъпало (за които оценката не е в тази възходяща степен). Сред оценяваните деца оценяващото дете трябва да постави и себе си в зависимост от това как то оценява самия себе си. Така получаваме информация не само за неговата собствена обща самооценка, но и за оценката му по отношение на другите — връстниците и как те оценяват и определят неговото място в числото на добрите.

Методиката на Дьо Греефе дава възможност да се разкрие самооценката в сравнение с оценяването на детето с учителя и приятеля—връстник. Така самооценката представлява една тристепенна (триаспектна) схема, която отразява взаимоотношенията до известна степен както на оценяваното дете към заобикалящите го, така и тяхното отношение към него. Тази схема в оценяване и самооценяване определя и различията, и специфичните характеристики, както и тенденциите на развитие на самооценката при учениците от I, II и III клас. Получените данни бяха статистически обработени с изчисляване на коефициента на корелация при $r_{xy} = 0,5$. При обработката на данните отчитахме преди всичко различieto в дължината на линиите между самите ученици и приятелите, между учениците и учителите. По-голяма част от учащите се от I и III клас дават на учителя висока оценка (като за това свидетелстват и корелационните връзки, където те са съответно — 0,60; 0,66; 0,64 при абсолютна стойност на $P = 0,5$).

Съществува тенденция за оценяване на учителя и определянето му със средна оценка при учениците от II клас и най-вече при третите класове. При обработката на данните обаче получихме нисък коефициент на корелация ($r_{xy} = 0,38$; 0,57).

Учениците, пуснали по-дълга линия от кръгчето „Аз“, отколкото от кръгчето на приятеля (разликата в дължината на линията е между 1 и 2 мм) имат обща самооценка на високо ниво, като експериментираниите, които характеризират противоположната картина (разликата в дължината е по-малка от 1 мм) и имат обща самооценка на ниско ниво.

Учениците от I клас, които имат обща самооценка на високо и средно ниво, значително преобладават над тези с ниска обща самооценка, докато децата от II клас намаляват броя на учениците, притежаващи обща самооцен-

ка от високо и ниско ниво и значително увеличаване на техния брой с обща самооценка на средно ниво (с около 20%).

В III клас процентът на децата, които имат ниско ниво на самооценка (15%), значително се увеличава за сметка на намаляването на учениците от групата със средна (6%) и висока самооценка (11%). Получените резултати показваха силна корелационна връзка по отношение устойчивостта на самооценката. Устойчивостта на общата самооценка е коефициентът на корелацията между значенията на височината на общата самооценка в I, II и III клас.

Общата самооценка в нашите изследвания се оказва достатъчно устойчива, като се повишава от II към III клас, което свидетелства за постоянната стабилизация на общата самооценка при третокласниците. Най-устойчива е самооценката от ниско ниво. Очевидно постъпването на детето в училище бързо понижава повишената самооценка, характерна за детето от предучилищната възраст.

Високото ниво на общата самооценка е типично преди всичко за учениците от I и II клас и значително по-малко за децата от III клас, като корелационната връзка е значима между учащите се от I и III клас ($r_{xy}=0,65$), а с по-малка значимост е връзката между учащите се от II и III клас ($r_{xy}=0,53$). Средното ниво на общата самооценка е по-характерно преди всичко за учениците от II клас, като корелацията е слаба с учениците от I клас (0,38), а значително по-голяма с учащите се от III клас, съответно 0,77. Ниската самооценка преобладава при учениците от III клас, като показва тенденции на определена изява при учащите се от II клас.

Данните показват, че самооценката на учащите се през втората година от обучението се понижава, като този процес започва от първата година и продължава и през третата година в училище, но в III клас положението повече или по-малко се стабилизира. Както вече подчертахме, вероятно причината за понижаването на общата самооценка трябва да търсим в промяната на социалната ситуация на ученика, която се различава от тази в предучилищната възраст, а именно оценката на резултатите от своите действия, сравняването на себе си с обкръжаващите, способността да се видят собствените недостатъци, качества и т. н. Такова снижаване на самооценката при учениците от II и III клас се потвърждава и от изследванията на Л. И. Божович и А. И. Липкина, които подчертават ролята на училищното обучение за формиране на самооценката на малките ученици. Нашите изследвания потвърждават тези резултати и заедно с това показват, че за снижаването на самооценката в разглежданата възраст силно влияние оказва обучението в училище и общуването с обкръжаващите, в частност връстника—приятел (емпирични данни).

Особеностите на самооценката на личността в началната училищна възраст в голяма степен се определят не само от оценката на учителя, но и от спецификата на оценката, която дават за връстниците си учениците от даден класен колектив. Това диалектическо взаимодействие между оценката и самооценката при учениците много малко е привличало вниманието на изследователите.

Разглеждайки характерните черти на самооценката и оценката на връстниците, ние приехме, че самооценката на учениците от изследваната възраст включва в себе си не само оценъчни елементи, представени в оценката от възрастните (родители, учители), но и такива в оценката на връстниците. Спецификата на това взаимодействие беше най-добре разкрита чрез методиката

на Т. В. Дембо — С. Я. Рубинщайн. Изискването за оценяване и самооценяване по тази методика, съчетано с беседата след експеримента, ни даде основание да потвърдим наличието на рефлексивни моменти в оценките и самооценките на учащите се.

Получените резултати показват, че учениците от I клас поставят на най-високото стъпало себе си, оценявайки се като най-добри (40%), на средните стъпала те посочват съучениците и предимно приятели (24%), а на най-ниските стъпала — съответно най-ниска оценка получават учениците, които влизат в кръга на децата, с които детето просто играе (18%). Ясно е очертана тенденцията при малките ученици да поставят на по-високите стъпала както себе си, така и своите връстници. Интерес представлява явлението, при което тези, които дават ниска самооценка за своята личност, определят значително по-високо място в оценяването за връстника—приятел. Ето защо резултатите показват недостатъчна обективност при учениците от тази възрастова група, тъй като оценките и самооценките на учащите се не съвпадат с даваните от приятели и съученици, защото в тях се отразяват личните, субективните симпатии и антипатии, което прави оценките и самооценките значително необективни.

Само при 5% от учениците от I клас се наблюдават тенденции за обективност на оценките и самооценките. Получените в изследването данни позволяват да се надникне в психологическата природа на оценката и самооценката на личността и да се установи степента на присъствие на рефлексивни компоненти в тях. Показател за обективност на оценката и самооценката в нашето проучване е преди всичко съвпадението с даваните от приятелите и съучениците оценки. Наличието на рефлексивен аспект в оценката и самооценката значително се предопределя от процедурата на самата методика, според която всеки оценява всеки и себе си. Във връзка с това, в качеството си на показател на рефлексивността на детето, при оценката и самооценката на личността трябва да отнесем следните моменти: широк диапазон на критериите на самооценката, оценката, тяхната обобщеност, отсъствие на категоричност при оценяване и самооценяване (А. В. Захарова), обективност и аргументираност на оценъчните съждения, привиждането на личностни качества в контекста на отношението на детето към себе си и към другите, на неговото поведение.

Посочените по-горе показатели за рефлексия при ученици от I клас в по-голямата си част отсъстват, а се проявяват незначително, и то при 6% от учащите се (предимно при момичетата), която се извява в известна обобщеност на оценката и самооценката, тенденции към обективност и аргументираност на съжденията. Децата, които не показват в своята оценка и самооценка признаци за рефлексия, мотивират изборите си еднозначно и механично. В техните отговори липсва анализ на факти от поведението, представяне на една по-обобщена характеристика на оценявания, слабо диференцират качествата на личността.

При учениците от II клас се наблюдава по-голяма обективност на оценките и самооценките, като учащите се поставят себе си предимно над средните стъпала на предложената стълба (35%) и значително се увеличава процентът на второкласниците, оценяващи се на по-ниските нива (с 23%). Това явно спада на самооценката през втората година на обучението е свързано и с промени на тяхната оценка по отношение на връстниците. Тези изменения се проявяват в по-голяма критичност на оценъчното отношение и в поставянето

им на средните стъпала, като значително по-често изборът се обосновава чрез посочването на обобщени качества на личността, известна широта на критериите на оценката. Тези фактори значително повишават степента на рефлексивност при учениците от II клас. По-голямата обобщеност в оценките се проявява в посочването на положителните черти и характеристики на личността на оценявания и оценяващия. Наличието вече на три показателя в рефлексивността на самооценката и оценката на децата от II клас посочва развитието и обогатяването на личностната рефлексия както във връзка с възрастовото развитие, така и в зависимост от развитието на личността. Обособено е от развитието на когнитивната рефлексия в началната училищна възраст, която създава психологически предпоставки за проявяване възможностите на учениците за обсъждане на собствените си действия и отношения. Наличието на тези особености оказва своето въздействие и върху сферата на общуване с околните, в дадения случай връстниците. Показател за развитието на рефлексивните възможности е нарастване числото на второкласниците, които по-пълно разкриват горните показатели при оценяването и самооценяването (с. 10%).

Учениците от III клас показаха по-голяма устойчивост по отношение на ниските и средните самооценки, като тези самооценки се отличават значително (ниски 30% и средни 25%). Разликите между ниските и средните не са статистически значими по t -критерия на Студент, където t е равно на 1,90, т. е. $t < t_{\text{табл.}}$, където $t_{\text{табл.}} = 1,96$ при $P = 0,95$.

Определена, ярка критичност при оценяването и самооценяването се наблюдава при учениците от III клас. При оценяването на връстниците си (все още приятеля—съученик) се поставя повече на средните стъпала и значително по-малко на ниските. Обосновава своята оценка и самооценка, наблюдава се по-голяма обективност, която се съчетава с наличието на ярко изразени показатели на рефлексивност при учениците от тази възрастова група (с 18% повече от учащите се в III клас в сравнение с учениците от II клас). Наличието на показателите за рефлексивност се изразява в по-голямата съотнесеност и обобщеност на оценките и самооценките, наличието на по-широк диапазон от критерии на тези съждения, отсъствие на категоричност при даването на оценката и самооценката, по-пълната обоснованост и аргументираност на съжденията на оценявания, които се изразяват конкретно в по-задълбоченото анализиране на поведението на оценяващия и оценявания и в по-пълната деференциация на качествата и чертите на личността на учащия се. Тези показатели са свидетелство за формирането у децата на вече по-високо ниво на отношение към себе си и към обкръжаващите, и то конкретно, към връстника като обект и партньор в общуването.

Изразеността на показателите на рефлексивност нараства с ръста на психическото развитие на децата от началната училищна възраст. Тези показатели са характерни и сочат определено по-висока степен на развитие на рефлексията у третокласниците, отколкото при първокласниците (разликата е статистически достоверна — $t = 2,04$, т. е. $t > t_{\text{табл.}}$) и при второкласниците (разликата е статистически незначима $t = 1,88$, т. е. $t < t_{\text{табл.}}$).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеното изследване показва наличието на тенденции към снижаване на самооценката при учащите се от I към II и III клас, като едновременно с

това се наблюдава повишаване устойчивостта на самооценката към II и в III клас. Нарастващата устойчивост се съпровожда и с по-голяма рефлексивност в оценъчното отношение и съждение на учениците, което определя диалектичното взаимодействие между обективността и устойчивостта на малкия ученик с нарастването на неговите рефлексивни възможности. Това води до определена стабилизация на личностната рефлексия при учениците от началната училищна възраст.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреева, А. Д. Возрастная динамика общей и парциальной самооценки у школьников. В кн.: Психологические особенности формирования личности школьника. М., 1983, с. 85—91. 2. Блейхер, В. М. Клиническая психология, Ташкент, 1976. 3. Божович, Л. И. Личность и ее формирования в детском возрасте, М., Просвещение, 1986. 4. Бозманова, М. Э., Захарова, А. В. Показатели и уровни рефлексии в оценке и самооценке качеств личности в младшем школьном возрасте —сп. Новые исследования в психологии, М. Педагогика, 1983, № 2.5. Дробницкий, О. Г. Структура морального сознания. сп. Вопросы философии, 1972, кн. 6. 6. Изучения мотивации и поведения детей и подростков, Под. ред. И. Божович, Л. Благодарежина, М., Педагогика, 1972, 7. Гон, И. С. Открытие „Я“. Политиздат. 1978. 8. Липкина, А. И. Самооценка школьника, М., Знание, 1976, кн. 12. 9. Мудрик, А. В. Личность школьника и ее воспитание в коллективе. М., Знание, 1983, кн. 18. 10. Психология личности: теория и эксперимент, М., 1982, 11. Савонко, Е. И. Возрастные особенности соотношения ориентации на самооценку и на оценку другими людьми. В сб.: Изучение мотивации, поведение детей и подростков, М., 1972. 12. Якобсон, С. Г., Морева, Г. И. Адекватная самооценка как условие нравственного воспитания до школьников. Сп. Вопросы психологии, 1985 кн. 3. 13. Гуткина, Н. И. О психологической сущности рефлексивных ожиданий В сб.: Психология личности: теория и эксперимент, М., 1982, с. 101.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE SELF-ASSESSMENT IN PUPILS AT INITIAL SCHOOL AGE

N. Alexandrova

Among the different points of view on the concept of self-assessment in modern psychology some common traits may be differentiated. In the present study, the so called general self-assessment was investigated in a developmental context of the primary school classes. An increasing stability was observed during this age period together with a higher reflexivity in the evaluative relation and judgement of the pupils. This is interpreted as a stabilizing development in personality reflexion of primary school pupils.

ВЛИЯНИЕ НА НИВОТО НА ШУМА ВЪРХУ ИНТЕНЗИВНОСТТА И УСТОЙЧИВОСТТА НА ВНИМАНИЕТО НА ДЕЦАТА В ДЕТСКИТЕ ЗАВЕДЕНИЯ

АНЕТА ЙОВКОВА, ЛИЛИЯ АБАДЖИЕВА

Отрицателното въздействие на шума върху функциите на редица органи и системи от човешкия организъм е доказано. Това налага да се проследи нивото на шума в различните режимни моменти и в детските заведения, тъй

като тенденцията е в бъдеще детските заведения да обхванат 100% от децата в предучилищна възраст.

Макар и малко, има проучвания в детските ясли и градини, които установяват високи стойности на ниво на шума, регистрирани в различните режимни моменти. Сторощук, Х.В., 1966, проучвайки шума в детските заведения намира, че нивото му се движи от 40 до 70 dB. Сидорова А. В., 1970, установява, че нивото на шума в някои режимни моменти в детските заведения достига до 90 dB. Томова, М. и кол., 1974 и Топалова М. и кол. 1974, регистрират нисока интензивност на шума в детските ясли и градини, особено в режимния момент — игра с играчки. Високи стойности на шума намира Пръвчев, В., 1985, през време на свободните игри на децата. Той установява, че нивото на шума в този режимен момент е от 73,3 до 84,5 dB. Русев, К. и Нанев, Ст., 1967, регистрират, че максималното ниво на шума в детските заведения се движи от 55 до 65 dB, а максималното — от 87 до 90 dB.

Значително нарасналата интензивност на шума дава основание на редица учени да извършат проучвания с цел да разкрият механизма на вредното му въздействие върху сърдечносъдовата система, стомашно-чревния тракт, жлезите с вътрешна секреция, слуховия, зрителния и вестибуларния анализатор, върху вегетативната нервна система и висшата нервна дейност на човека.

Целта на настоящото проучване е да се установи нивото на шума в две детски градини и да се потърси въздействието му върху интензивността и устойчивостта на вниманието при наблюдаваните деца.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКА

Изследвани са 120 деца от трите групи на две целодневни детски градини на гр. Кюстендил. Децата са 6-годишни и от 3-годишна възраст посещават същите детски градини. Дневният режим и в двете детски градини е еднакъв.

Целодневната детска градина № 1 е разположена на улица с ниска степен на интензивност на движение. Представлява масивна сграда с тухлени стени, западно изложение. Занималните и спалните се намират от към страната на двора и далеч от уличния шум. Затревената част на двора е със съвсем минимални размери.

Целодневната детска градина № 4 е разположена на пресечката на две главни улици с интензивно движение по тях. Пред двора на градината на 10 м от оградата се намира автобусна спирка. Затревената част на двора е 1200 м². Сградата е масивна, изградена от тухли и панел. Занималната и спалната са общо помещение, с лице към едната от улиците.

Измерванията на шума са направени в следните режимни моменти: сутрешна закуска, различни видове организирани занятия, сюжетни игри, обяд и следобеден сън. Регистрациите на шума са отчетени за време от 10 минути на всеки режимен момент в продължение на три дни за всяка група деца. Регистрирано е еквивалентното ниво на шума по А-ниво. Използвана е методика, прилагана в лаборатория „Шум и вибрации“ на Института по хигиена към МА.

Измерен е и фоновият шум на помещенията, в които пребивават децата. Той е регистриран по линейно ниво на шумомерната скала при отворен прозорец.

Използван е портативен шумомер „RFT“, производство на ГДР. По време на изследването са отбелязани общият брой деца и броят на възрастните.

Интензивността и устойчивостта на вниманието са изследвани с коректур-на таблица от геометрични фигури (модификация на Ф. Генов). Детето избира една фигура по свое желание, която трябва да задраска последователно на всеки ред, започвайки от началото в продължение на 1 минута. Изброяват се правилно задрасканите, пропуснатите и неправилно задрасканите фигури.

Получените данни са обработени статистически по метода на вариационния анализ. При сравняването на средните аритметични на показателите е изчисляван t -критерий, като за достоверна се приема разлика с уroveň на значимост $p < 0,05$.

РЕЗУЛТАТИ

Фоновият шум в занималните на ЦДГ № 1 достига до 37,0 dB, докато в занималните на ЦДГ № 4 стойностите му са 42,0 dB. Тази разлика във фоновия шум на двете детски градини е обусловена от оживеното движение по двете улици, а също и от близостта на автобусната спирка до ЦДГ № 4.

Данните от еквивалентните нива на шума в основните режимни моменти на изследваните детски градини са показани в табл. 2. Най-високи стойности на нивото на шума намерихме и в двете детски градини по времето на режимния момент — сюжетни игри, където стойностите на шума достигат до 85,0 dB. Установихме, че нивото на шума в ЦДГ № 4 във всички наблюдавани режимни моменти е с по-високи стойности от ЦДГ № 1. Тези разлики се доказаха и при осредняването на стойностите от трите наблюдавани дни за различните режимни моменти, дадени в табл. 3.

Направихме хигиенна оценка на материалната база на двете детски градини и установихме, че ЦДГ № 4 има по-добра база от ЦДГ № 1. Броят на децата от 4-те наблюдавани групи е с еднакви стойности, а ако се наблюдават разлики, то те са от деца. Отбелязаните разлики в нивото на шума могат да бъдат обяснени само с шума, който идва от оживените улици, преминаващите моторни средства, шума от автобусната спирка и другите шумове на околната среда, заобикаляща детска градина № 4.

Изследвахме интензивността и устойчивостта на вниманието на децата едновременно. Нас не ни интересуваше динамиката на този показател в различните режимни моменти. Искахме да проверим състоянието му след като три години децата са живели в тези нива на шум, т. е. да установим дали интензивността на шума оказва влияние върху стойностите на този показател.

Средната стойност на показателя интензивност на вниманието при момчетата от ЦДГ № 1 е 18 знака, а при момчетата — 17,53 (табл. 4).

В ЦДГ № 4 момчетата имат средна стойност на същия показател 15,74 знака, а момчетата — 15,6 знака. Разликите по пол и в двете детски градини са незначителни.

От направеното сравнение по пол между двете детски градини се установи, че момчетата от ЦДГ № 1 имат по-добра интензивност на вниманието

Таблица 1

Интензивност на фоновия шум средно за цялото време на изследването

Г р у п а	ЦДГ №1		ЦДГ №4
	зани-малня	спалня	занималня-спалня
III — фон	36.3	35.0	42.0
III ^a — фон	37.0	34.1	40.4

Еквивалентни нива на шума в различни режимни моменти (dB)

Дни	ЦДГ №1				ЦДГ №4			
	III гр.		III ^a гр.		III гр.		III ^a гр.	
	брой деца	ниво на шума	брой деца	ниво на шума	брой деца	ниво на шума	брой деца	ниво на шума
1. Сутрешна закуска	23	47.4	24	46.4	25	58.0	24	57.0
2. Сутрешна закуска	25	54.5	24	56.0	27	59.8	26	56.6
3. Сутрешна закуска	26	53.7	26	52.6	28	58.2	29	58.0
1. Занятие по роден език	23	63.7	24	65.3	25	64.0	24	62.0
2. Занятие по музикално възпитание	25	66.2	24	69.5	27	67.7	26	76.6
3. Занятие по физическа култура	26	62.3	26	65.0	28	62.5	29	70.7
1. Сюжетни игри	23	76.2	24	72.5	25	81.3	24	84.0
2. Сюжетни игри	25	78.0	24	79.0	27	83.8	26	81.3
3. Сюжетни игри	26	82.8	26	82.5	28	79.0	29	85.0
1. Обяд	23	56.6	24	56.7	25	61.0	24	60.0
2. Обяд	25	58.0	24	57.0	27	61.7	26	58.2
3. Обяд	26	57.3	26	58.2	28	58.5	29	60.6
1. Следобеден сън	23	35.0	24	35.4	25	40.0	24	41.0
2. Следобеден сън	25	35.0	24	34.2	27	42.0	26	44.0
3. Следобеден сън	26	35.3	26	35.0	28	39.3	29	44.2

Таблица 3

Средни нива на шума по режимни моменти общо за трите дни на изследването

Режимни моменти	Средно ниво на шума	
	ЦДГ №1	ЦДГ №4
1. Сутрешна закуска	51.8	57.9
2. Занятия	65.3	67.2
3. Сюжетни игри	78.5	82.4
4. Обяд	57.3	60.3
5. Сън	34.9	41.8

от момчетата на ЦДГ № 4. Разликата е статистически значима — $P < < 0,001$. Разликата е статистически значима и при момчетата в полза на ЦДГ № 1 — $p < 0,02$.

В ЦДГ № 1 разликите в стойностите на показателя устойчивост на вниманието между момчетата и момичетата са незначителни, докато в ЦДГ № 4 има полова разлика по този показател. Момчетата имат по-добра устойчивост на вниманието в сравнение с момчетата. Разликата е значима — $p < 0,05$.

Оказа се, че и устойчивостта на вниманието при децата от ЦДГ № 1 е по-добра в сравнение с децата от ЦДГ № 4, като разликите са значими, съответно $p < 0,05$.

ОБСЪЖДАНЕ

От изследванията, направени от Пръвчев, В., 1985, за нивото на шума в детските градини е установено, че те са с по-висока интензивност на шума от шума в детските ясли. Установеното от нашето наблюдение показва, че

Таблица 4

Интензивност и устойчивост на вниманието

Показатели	Изследвани деца	Брой	Гранични отклонения		\bar{x}	σ	$\sigma_{\bar{x}}$	V(%)
			x_{\min}	x_{\max}				
Интензивност на вниманието	Ц Д Г № 1 момчета	30	11	25	18	2,45	0,45	13,61
	момичета	30	12	22	17,53	2,58	0,47	14,71
	Ц Д Г №4 момчета	30	10	24	15,74	3,24	0,59	20,64
	момичета	30	10	24	15,6	3,22	0,58	20,64
Устойчивост на вниманието	Ц Д Г №1 момчета	30	1	3	0,142	0,56	0,10	70,42
	момичета	30	1	2	0,13	0,39	0,07	54,61
	Ц Д Г №4 момчета	30	1	6	0,66	1,1	0,20	18,18
	момичета	30	1	7	0,43	1,65	0,30	69,76

изследваните детски градини са с различна интензивност на фонов шум, обусловен от шума от външната среда — моторни превозни средства, оживени улици, автобусни спирки и др. Правят впечатление и по-високите стойности на нивото на шум в различните режимни моменти на изследваните от нас детски градини. Тази разлика е обусловена както от по-високия фонов шум, така и от шума, който вдигат децата от хвърлянето на играчки, кубчета, движенията на количките, с които играят при сюжетно-ролевите игри. Не бива да се пропуска да се отбележи и шумът, който създава персоналът — затваряне на врати, тракане на съдове, високо говорене и т. н.

Резултатите от изследването показват, че интензивността на шума и в двете детски градини е най-висок по време на сюжетно-ролевите игри и най-нисък по време на следобедния сън. От изследването става ясно, че интензивността на шума през трите години на отглеждане и възпитание в детските градини е оказала отрицателно влияние върху интензивността и устойчивостта на вниманието на децата, отглеждани в ЦДГ № 4.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. По-висок е фоновият шум при детското заведение, намиращо се до шумни улици и други неблагоприятни шумови обстановки на околната среда. По-висока е интензивността на шума по време на сюжетно-ролевите игри. Най-ниски са стойностите на нивото на шума по време на следобедния сън на децата.

2. Нивото на шума влияе върху интензивността и устойчивостта на вниманието при децата от детските градини. Децата от детската градина с по-висока интензивност на шума имат по-лоша интензивност и устойчивост на вниманието.

3. Предлагаме на ръководителите по предучилищно възпитание да направят необходимото за подобряване на акустичната обстановка в детските

заведения. В случая е възможно преместването на автобусните спирки, ограничаване на движението по улиците, създаване на озеленителен пояс, който ще намалява идващия шум и прах от улиците. Нужно е и повишаване на изискванията към персонала по отношение на дисциплината, провеждането на отделните режимни моменти, непрекъснат контакт на учителката с всички деца от групата, правилен педагогически подход, творческо ръководство на всички игри на децата, по възможност провеждане на занятията на открито и др. Като основно изискване трябва да остане постановката за подходящ избор на терен при построяването на новите детски заведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. П р ъ в ч е в, В. Педиатрия, 1985, № 1, 79—83. 2. Р у с е в, К., Н а н е в, С. НП, 1867, № 1, 87. 3. С и д о р о в а, А. В. Педиатрия, М., 1970, № 1, 67. 4. С т о р о ш у к, Х. В. Гигиена и санитария, 1972, № 9, 84. 5. Т о м о в а, В., Е ф р е м о в, Е., И с а е в а, Л. Педиатрия, 1974, № 4, с. 363. 6. Т о п а л о в а, М., Х р и с т о з о в а, Г., Д и м и т р о в, Д. В сб.: III нац. конгрес на педиатрите, Пловдив, 1974.

THE EFFECT OF THE NOISE LEVEL IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS ON THE INTENSITY AND STABILITY OF ATTENTION IN PRESCHOOL CHILDREN

A. Yovkova, L. Abadjieva

The present study was aimed at determining the noise level in two kindergartens and tracing its effect upon the intensity and stability of attention in children brought up in these institutions. The background noise and the noise in moments of different regimes were measured by means of a correction table.

High noise levels up to 85 dB were established, especially in moment of role play regime. It was found that the higher noise level in one of the kindergartens had influenced the observed index, having a deterioration effect.

Трудова психология

ОТНОШЕНИЕТО НА РАБОТНИКА КЪМ БРИГАДНИЯ КОЛЕКТИВ

СИМЕОН СИМЕОНОВ

Един от проблемите в областта на социалната психология, по който има най-много научни разработки и публикации, е проблемът за колектива. Неговото изучаване и теоретическо осмисляне са в обсега на вниманието не само на психологическата наука, но и на редица други науки — социология, философия, педагогика и т. н., които разглеждат определени страни на този

социален феномен. Изобилието от публикации създава илюзорното впечатление, че проблематиката за колектива е разработена всеобхватно, всестранно и задълбочено. В действителност, независимо от безспорните и значителни постижения в това направление, съществуват все още „бели полета“, които се нуждаят от теоретическо интерпретиране и практическо изследване. Такива базови ценности например, присъщи за социалистическото общество, като „колективизъм“ и „колективност“ са недоволно разработени, което създава сериозни затруднения при тяхното емпирично изучаване. Теоретичните съображения на автора в това направление са предмет на друга самостоятелна публикация, доколкото настоящата разработка носи по-скоро белега на научно съобщение.

За изследването на отношението на работника към бригадния колектив имплицитно, в качеството на изходни теоретически предпоставки, са взети предвид онези акценти от марксистко-ленинската теория за колектива, които по-непосредствено се съотнасят с интересувания ни проблем, както и някои от лансираните от автора гледни точки.

Доколкото през последните години се наблюдава повишена активност при употребата на понятията „колективизъм“ и „колективност“, методологически оправдано е според Б. Н. Лебедев да се разкрие тяхната връзка с философските категории „вещ“, „свойство“ и „отношение“. В аспекта и от позицията на възприетата от него концептуална схема тези понятия се съотнасят, от една страна, по различен начин едно спрямо друго, а от друга страна — към визираните философски категории. Авторът правилно, по наше мнение, разглежда понятието „колектив“ като вещь, обект, предмет на материалната действителност, „колективността“ — като свойство, съвкупност от свойства, при това такива, които изразяват качествена определеност на колектива, а „колективизъм“ — като отношение, съвкупност от отношения, сплотяващи хората на основата на колективността.¹ Най-съществените свойства на колектива, изразяващи колективността, се явяват: солидарността, другарството, взаимопомощта и други. Колективизъм в сравнение с колективността притежава по-голяма автономност и устойчивост, доколкото той представлява вече сложилите се отношения, в които встъпват хората, а колективността е по-подвижна, по-относителна и може да се разглежда като частен случай на колективизма, доколкото изразяваните от нея качества се проявяват само в отношенията между хората. При всички случаи колективизмът и колективността никога не бива да се откъсват от тяхната „вещна“ основа, от техния носител — колектив, социална група, класа, общество.

МЕТОДИКА И ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За установяване равнището на отношението на личността на работника към бригадния колектив в условията на новия икономически подход и неговия механизъм през 1984 година беше проведено конкретно емпирично социално-психологическо изследване в подотраслите „Машиностроене“ и „Химическа промишленост“ на Варненски окръг. Изследването е представително и обхваща 1269 членове на бригадните колективи. При определяне обема на извадката са взети под внимание изискванията за представителност

¹ Б. Н. Лебедев, Колективизъм — важная черта социалистического образа жизни, изд. „Знание“, М., 1984, № 3, серия „Научный коммунизм“.

и за двата подотрасъла. Така на практика се работеше с две извадки при следните параметри: грешката на репрезентативността да не надхвърля $\Delta\% = 20\%$; относителен дял на лицата, оценяващи интересувания ни признак $P = 10\%$; гаранционна вероятност 0,95 и $t = 1,96$. По този начин беше осигурена, при 10% относителен дял, точност, възлизаща на $\pm 1,48$, в резултат на което може да се очаква, че оценките се посочват от 10% от анкетираните лица с грешка от $\pm 1,50$.

Целта на изследването беше да се събере необходимото и достатъчно количество информация, характеризираща състоянието на отношението на работниците към бригадния колектив и на тази основа да се формулират препоръки и предложения за по-нататъшното усъвършенстване на взаимоотношенията в колективите.

За събирането на емпиричната информация бяха използвани две атестационни карти. С едната е направена оценка на състоянието на условията на трудово-производствената среда, а с другата — на ценностните установки, експлициращи отношението на работниците към бригадния колектив. На такава оценка са поставени 17 ценностни установки. Основен метод на изследването е методът на оценката.

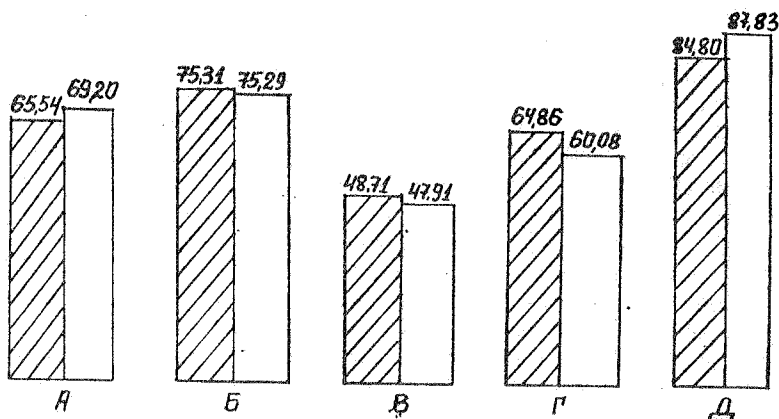
АНАЛИЗ И ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Анализът на данните от проучването на мнението на 113 бригадири по въпроси от по-общ социално-демографски характер дава възможност да бъдат направени някои констатации, имащи стойността на тенденции.

В съответствие с предписанията на новия икономически подход и неговия механизъм всеки колектив, за да бъде квалифициран като бригада от нов тип, трябва да отговаря на точно определени изисквания (да има сключен договор с предприятието; да има внедрена вътрешностопанска сметка и т. н.). От двата подотрасъла нито един от изследваните колективи не отговаря на тези изисквания. Това показва, че у колективите е налице известна инертност, неразбиране, а дори и нежелание да се преустроят съгласно изискванията на новия икономически механизъм. В дейността на бригадните колективи преобладават ръчният (54,87%) и механизираният (40,71%) труд, а автоматизираният труд представлява само 3,54%. При тези условия на живот и дейност на бригадните колективи недостатъчно ефективно се използва работната сила в подотраслите. Това се потвърждава от състоянието на връзката между притежавания и изискуемия разред на членовете на колективите в зависимост от характера на извършваната работа. В това направление е констатирано определено несъответствие. Една част например от извършваната от работниците работа изисква те да притежават 1—2 разред, което съставлява 1,22% от членовете на колективите, а в действителност за същия вид работа се използват хора със същия разред, имащи относителен дял 3,54%. Срещат се и случаи, в които извършваната работа изисква членовете на колективите да притежават 5—6 разред (представляващи 47,79%), а в действителност такъв разред притежават само 30,97%. Или с други думи, същият вид работа се извършва от хора с по-ниска квалификация, което се отразява неблагоприятно върху качеството на работата. Преодоляването на констатираното несъответствие предполага повишаване на професионалната подготовка и майсторство на членовете на бригадните колективи, както и тяхното най-правилно разпределение в зависимост от

характера на работата и техните действителни възможности. В същото време следва да се отбележи, че преобладаваща част (машиностроене — 83,31%; химическа промишленост — 80,61%) от работниците проявяват стремеж и желание за повишаване на професионалното си майсторство, но поради недостатъчно благоприятните трудово-производствени условия те не могат да удовлетворят напълно тези свои потребности. Пак поради незадоволителните трудово-производствени условия средно 42,32% от работещите в подотраслите не са привързани към предприятията, в които работят и може да се предполага с голяма степен на достоверност, че в подходяща ситуация, своевременно и без колебание те биха сменили предприятието.

В емпиричното изследване ценностният аспект на колективна е представен от следните свойства: колективизъм и колективност, хуманност, общителност, искреност и правдивост, скромност. По отношение на посочените свойства, характеризиращи отношението на работниците към бригадния колектив, е направена оценка по тристепенна градуална скала на 17 ценностни установки. Третираните по-горе общи обстоятелства (без да са единствените) имат предопределящо и детерминиращо значение за формирането на едно или друго отношение у работниците към бригадния колектив.

Фиг. 1

Процентно разпределение на ценностните установки, характеризиращи състоянието на колективизма и колективността

За установяване състоянието и степента на проявление на свойството „колективизъм и колективност“ са оценени 5 ценностни установки, отнасящи се до: а) взаимното зачитане и уважение между членовете на бригадния колектив; б) взаимопомощта и сътрудничеството; в) поставянето на колективните интереси над личните интереси; г) отсъствието на дразги и недоразумения между членовете на колектива във връзка с работата; д) предаването на опита от по-старите работници на по-младите. С най-голяма значимост сред визираните 5 ценностни установки е свързана с поставянето на колективните интереси над личните интереси“ (фиг. 1). Междувременно точно тази установка е представена в най-отрицателна светлина (в) за членовете на бригадните колективи и от двата подотрасъла. Тя сериозно се разминава с нормативните предписания на социалната система. Това се потвърждава от

изследването, което показва (според мнението на 52% от работниците), че членовете на колективите поставят личните си интереси над интересите на колектива. Тази констатация е достатъчно симптоматична и свидетелства за разширяването и задълбочаването на индивидуализма у немалка част от работещите в бригадните колективи, които имат нагласа и проявяват стремеж при една или друга ситуация да извлекат лична изгода за себе си. Една от главните причини, в глобален аспект, за наличието на подобна отрицателна тенденция се дължи по наше мнение на силната фаворизация на икономическия подход и неговото недостатъчно обвързване с другите подходи — политически, идеологически и т. н. С най-положителна характеристика са ценностните установки, свързани с предаването на опита от по-старите работници на по-младите (машиностроене — 84,80%); химическа промишленост — 87,83%) и взаимопомощта и сътрудничеството между членовете на бригадните колективи (75,30% за двата подотрасъла). По отношение на останалите две ценностни установки (а, г) положителните оценки не са така силно изразени. От изследваните 67,5% отбелязват, че между членовете на бригадните колективи е налице взаимно зачитане и уважение, а 62% от тях — че членовете на колективите не са склонни да влизат в конфликти, дразги и недоразумения във връзка с работата. Последното свидетелства за наличието на известно равнодушие у членовете на колективите към своята работа и работата на бригадата, респективно, че проблемите на бригадните колективи в определен смисъл са периферни за тях. Независимо от отрицателните акценти, отнасящи се преди всичко до две от ценностните установки, автоматически не следва изводът, че свойството „колективизъм и колективност“ не е станало активно вътрешно призежание за работещите в подотраслите. Според мнението на 68% от изследваните колективизмът и колективността са неотменима черта, дълбоко присъщо качество на бригадните колективи. Конкретните причини за наличието на визираните отрицателни акценти следва да се търсят в незадоволителното състояние на условията на трудово-производствената среда. Така, 32% от работниците считат, че в бригадите не са създадени добри условия за колективно обсъждане и решаване въпросите на бригадата, а около 50% — че такива условия не са създадени за пълноценно участие на работниците при разработване плана на бригадния колектив.

Свойството „хуманност“ се характеризира от цял набор ценностни установки, но в конкретния случай са оценени само 4 от тях. Между членовете на колективите, според мнението на 77% от работниците, съществува постоянна готовност да си помогнат един друг в сложни и трудни ситуации както при изпълнение на трудовите си задължения, така и извън работата. Те проявяват непрекъснат стремеж (по мнението на 69%) да поддържат сърдечни и приятелски отношения, да бъдат внимателни и тактични в отношенията си един спрямо друг (62%), както и да проявяват критично отношение и повишена възискателност към членовете на бригадните колективи и тяхната работа. За 31% от работниците за двата подотрасъла членовете на бригадните колективи не проявяват хуманно отношение помежду си, не са достатъчно добре разположени един към друг.

В най-положителна светлина е проявено свойството „скромност“. От изследваните 74% имат фиксирани установки да изпълняват задълженията си без да вдигат „шум“ около себе си, а 68% — да не изтъкват личните си заслуги при изпълнение на общбригадните задачи. Най-слабо фиксирана е установката, свързана със самокритичността на членовете на бригадните

колективи. Така 52% от работниците оценяват тази установка. Членовете на бригадните колективи проявяват критично отношение към онези, които допускат нарушения, слабости и недостатъци в работата, а в същото време са недостатъчно самокритични към собствените слабости и недостатъци. У тях отсъства готовност да поставят на критичен анализ собствената си работа, начин на живот и дейност. Скромността като свойство или страна на колективизма и колективността, както посочват 62,63% от изследваните, е интериоризирано в най-висока степен от работещите в подотраслите. Преобладаващата част от членовете на колективите (74%) считат, че работниците са общителни, бързо и с охота влизат в контакт с други хора. Обезпокояващ е обаче фактът, че за около 40% членовете на бригадните колективи са недостатъчно искрени и правдиви в отношенията помежду си.

При сравнителния анализ на свойствата, включващи се в ценностния аспект на колектива и характеризиращи отношението на работниците към бригадния колектив, може да се направи констатацията, че те приблизително в еднаква степен са интериоризирани от членовете на колективите и в двата подотрасъла. Наблюдава се известно (при това незначително) занижаване на оценките в проявлението на свойствата в подотрасъл „Химическа промишленост“.

ИЗВОДИ :

1. Неблагоприятното състояние на условията на трудово-производствената среда е една от основните причини, които пораждат някои от отрицателните тенденции в отношението на работниците към бригадния колектив.

2. Налице е известно несъответствие между ръководните кадри, в качеството на субективен фактор, и реалните възможности за развитието на колективите.

3. Недостатъчно ефективна е възпитателната работа в подотраслите за по-нататъшното усъвършенстване на психологическата структура на работниците и социално-психологическата структура на бригадните колективи.

ЛИТЕРАТУРА

Генов, Ф. Психология на бригадата, С., Профиздат, 1984 г. Левитов, Н. Д. Психология характера, изд. „Просвещение“, М., 1969. Рувинский, Л. И. Нравственное воспитание личности, изд. МУ, 1981. Андреева, Г. Социальная психология, изд. МУ, 1980; Симеонов, С. Социален климат и производителност, С., Партиздат, 1976; Ратников, В. П. Коллектив как социальная общность, изд. МУ, 1978; Столяр, И. Г. и Н. А. Калмакан. Производственная бригада — основа трудового коллектива, изд. „Экономика“, М., 1973.

THE ATTITUDE OF THE WORKER TOWARDS BRIGADE COLLECTIVE

S. Simeonov

On the basis of the marxist-leninist theory of the collective and the conceptual models of leading authors in this field, an attempt is made for investigation and assessment of some values characterizing the attitude of workers toward brigade collective. The qualities, included in the value aspects of the collective, are underlined, such as: collectivism and collectiveness; humanness; modesty; associativeness;

sincerity and truthfulness. The study is representative and embraces 1269 workers. Conclusions are drawn which are of some interest for social practice.

Медицинска психология

УСТАНОВЯВАНЕ СТЕПЕНТА НА ПСИХИЧЕСКО НАПРЕЖЕНИЕ ЧРЕЗ АНАЛИЗ НА ГОВОРНИЯ СИГНАЛ

БОЯН БОЯНОВ

Речеобразуването представлява сложен акт на съвместната дейност на артикулационната мускулатура и централната нервна система (ЦНС). Речта, управлявана от ЦНС, е израз на човешкото отношение към външните събития и свързаните с тях изживявания и претърпява известни, а в някои случаи твърде характерни промени при изживяване висока степен на психическо напрежение (СПН) вследствие изпадане в екстремни ситуации. Но житейският опит е формирал у хората навика да се саморегулират и да не разкриват изживяването на висока СПН. Това се улеснява от анатомичната структура и физиологичните функции на човешкия слухов апарат, който има слаба чувствителност в областта на ниските честоти. При изпадане в екстремни ситуации, в които възниква опасност за живота, СПН нараства значително. Някои хора, изпаднали в такива условия, променят (значително забавят или ускоряват) латентното време за ответни реакции на подадените сигнали, като допускат груби грешки или губят контрол над своята дейност (11). Това налага обективно определяне СПН у хора, изпълняващи отговорна и опасна трудова дейност — космонавти, летци, диспечери, оператори и др. в момент на изпадане в такива ситуации. По този начин може да се установи тяхната годност за изпълнение на поставените задачи в такива условия. СПН може да бъде определена чрез изследване на определени физиологични функции като (1, 11): 1) кожно-гальванична реакция, 2) кръвно налягане, 3) пулс, 4) сърдечна дейност, 5) телесна температура, 6) дишане, 7) биоелектрическа активност на мозъка.

Основната трудност при изследването на тези функции е необходимостта от използване на контактни датчици, което затруднява движението и създава неприятна обстановка за работа.

СПН може да бъде обективно определена, без използване на контактни датчици, посредством анализ на говорния сигнал (1÷24). Този метод е особено ефективен и полезен при изследване на хора, с които няма физически контакт, и се поддържа само радиовръзка (летци, космонавти и др.).

Обективното определяне на СПН посредством анализ на говорния сигнал намира приложение в авиацията и космонавтиката за установяване момента на изпадане в аварийна ситуация и за предварителна психодиагно-

стика. Последната се реализира посредством определяне СПН в симулирани екстремни ситуации, което позволява да бъде оценена емоционалната пригодност на служителите и тяхната готовност за изпълнение на поставените задачи в такава обстановка. Определянето на СПН чрез анализ на говорния сигнал намира приложение и в криминалистиката за установяване емоционалното състояние на разпитваното лице. Установено е, че при изказване на лъжа със защитна цел, както и в момента на извършване на престъпление хората изживяват висока СПН (страх), което предизвиква промени в говорния им сигнал (19, 20).

Основно предимство на метода е, че изследваното лице не знае, че се извършва анализ на говорния му сигнал. Поради тези причини възниква необходимостта от изчисление и анализ на параметрите на говорния сигнал у хора в екстремни ситуации с цел да се установи обективно тяхната СПН.

ОБЕКТИВНИ ТРУДНОСТИ ПРИ ИЗЧИСЛЕНИЕ ПАРАМЕТРИТЕ НА ГОВОРНИЯ СИГНАЛ У ХОРА В ЕКСТРЕМНИ СИТУАЦИИ

1. Говорният сигнал в повечето случаи се получава зашумен, изкривен и с ограничена честотна лента (от телефонен канал — 300—3000 Hz).
 2. Има случаи, в които дикторите изменят съзнателно гласа си с цел да не бъдат установени промените в говорния им сигнал при изживяване висока СПН.
 3. Индивидуалността на повечето от параметрите на говорния сигнал (19).
- Независимо от изброените трудности са извършени значителен брой експериментални изследвания за обективно определяне СПН у хора в екстремни ситуации чрез анализ на говорния им сигнал (1—24). В резултат е установено, че следните параметри на говорния сигнал претърпяват изменение при изживяване висока СПН:

1. Период на основния тон ($T_{от}$)

Основният тон се генерира вследствие трептенето на гласните гънки и периодът му ($T_{от}$) се изменя под въздействието на мускулите на ларинкса (3, 11, 12, 16). Всички тези мускули са под прякото управление на ЦНС и следователно промените в ЦНС предизвикват изменения във функционирането им. Изживяването на висока СПН (особено на страх и ужас) предизвиква значителни промени в дейността на ЦНС. От своя страна тя предизвиква верижна промяна във функционирането на мускулите на ларинкса. В резултат при изживяване висока СПН $T_{от}$ претърпява промяна. Експерименталните изследвания потвърждават, че при промяна в психическото състояние, след изтичане латентното време за инерция на гореспоменатите мускули, се наблюдават промени в $T_{от}$ (16, 17). Втората причина за значителното изменение на $T_{от}$ при изживяване висока СПН е нарастването на честотата на респирация в екстремни ситуации (висока СПН), която предизвиква нарастване на субглотичното налягане, което е причина за намаляване времетраенето на $T_{от}$ (11, 30).

Намаляването на $T_{от}$ при изживяване на висока СПН се потвърждава от извършени у нас (1, 2) и в по-голяма част от изследванията в чужбина (3, 5, 8, 11, 15, 17, 19, 20, 21, 22. . . 24). Те показват, че този параметър претърпява значителна промяна при изживяване висока СПН (особено на страх и ужас). Резултатите от анализа на говорния сигнал на летци в аварийни ситуации (1, 8, 29) показват значително намаляване на $T_{от}$ в такива условия (табл. 1).

При анализ на говорния сигнал у пациенти, изживяващи страх (1, 2) преди операция е установено, че $T_{от}$ намалява значително. При изказван на лъжа със защитна цел по време на разпити се приема, че изследваният изживява страх (19) и следователно трябва да се наблюдава промяна в $T_{от}$. На тази основа чрез изчисление и анализ на промяната на $T_{от}$ може да бъде установен моментът, в който разпитваното лице започва да лъже. Липсата на задълбочени изследвания в тази област обаче не позволяват да се направи извод, дали по промяната на $T_{от}$ може да се установи моментът, в който разпитваното лице започва да лъже.

Таблица 1

Промяна в стойността на $T_{от}$ у летци при аварийна ситуация (1)

Летец №	$T_{от}[ms]$	
	в нормални условия	в аварийна ситуация
1	10 ÷ 9.8	7.2 ÷ 6.6
2	10 ÷ 7.7	6.6 ÷ 6.3
3	8.3 ÷ 7.2	6 ÷ 5.3
4	9.8 ÷ 7.2	6.3 ÷ 6
5	6.6 ÷ 6.3	6 ÷ 5.5
6	7.7 ÷ 6.6	6 ÷ 5.3

Таблица 2

Изменение на $T_{от}$ при различни емоционални състояния

Емоционално състояние	Промяна на $T_{от}$
Страх	намалява значително
Ужас	намалява значително
Радост	намалява
Тъга	нараства
Безразличие	без промяна

Характерна особеност на $T_{от}$ е, че претърпява различна и характерна промяна при различните емоционални състояния (11, 19) — табл. 2.

Анализът на получените резултати недвусмислено показва, че изживяването на висока СПН предизвиква значителни промени в периода на основния тон на изследваното лице.

II. Отклонението на $T_{от}$ от средната му стойност ($\Delta T_{от}$)

Изживяването на висока СПН е причина за изменения във функциите на мускулите, отговорни за генерирането и изменението на $T_{от}$. Често тези промени се изразяват с резки контракции, предизвикващи значителна промяна на стойността на $T_{от}$ (11). Поради тази причина е установено значително нарастване на $\Delta T_{от}$ при изживяване висока СПН (5, 8, 15, 18, 30).

При изказване на лъжа от разпитваното лице (изживяване на страх) са наблюдавани промени в $\Delta T_{от}$ (19).

В резултат от извършените у нас изследвания не е установена промяна на $\Delta T_{от}$ при изживяване на страх. Това вероятно се дължи на факта, че са анализирани патологични гласове (2) и зашумени записи сигнал (1).

Анализът на получените резултати относно изменението на $\Delta T_{от}$ при изживяване висока СПН показва, че промените на този параметър вероятно са корелирани с изживяването на висока СПН.

III. Интензивност на говорния сигнал

Изживяването на висока СПН е съпроводено с ускорена респирация и повишение на субглотичното налягане (11). Това предизвиква повишение на интензивността на говорния сигнал, особено при изживяване на силни емоции като страх, ярост и ужас (11, 14, 17, 19) — табл. 3.

От получените експериментални резултати може да се приеме, че промяната в интензивността вероятно е корелирано с изживяването на силни

Таблица 3

Промяна в интензивността на говорния сигнал при изживяване на различни емоции

Емоции	Интензивност на сигнала
Страх	нараства
Ярост	нараства значително
Ужас	нараства значително
Тъга	намалява

емоции. За точното определяне значението на този параметър при установяване СПН са необходими допълнителни изследвания.

IV. Времетраене на паузите (T_n) и периодите на фонация (T_f)

При изживяване на силни емоции се наблюдават промени в респирацията и затруднено генериране на речта, съпроводено с промени и грешки в словоредата (19). Това предизвиква изменение в продължителността на T_n и T_f .

Експерименталните изследвания в тази област показват, че повечето емоции предизвикват значителна промяна в T_n и T_f . Установено е, че яростта е съпроводена с намаляване на T_n и T_f (5, 15, 19, 30). Изживяването на страх предизвиква намаляване на T_n и особено на T_f , за разлика от тъгата и безразличието, които предизвикват нарастване на T_n и T_f .

Изживяването на висока СПН (страх) при изказване на лъжа със защитна цел е съпроводено с нарастване на T_n и намаляване на T_f (19).

Резултатите сочат, че времетраенето на T_n и T_f отразяват емоционалното състояние на говорещото лице. Посредством изчисление и анализ на времетраенето на T_n и T_f може да се подпомогне определянето на момента, в който разпитваното лице започва да лъже.

V. Първа, втора и трета форманта

При изживяване висока СПН се наблюдава известна дезорганизация в дейността на мускулатурата на гласовия тракт, предизвиквана от промените в ЦНС (11). Следователно би трябвало да настъпят промени във формантната структура на говорния сигнал, защото тя се определя еднозначно от формата и конфигурацията на гласовия тракт (9, 12, 13). Въпреки това резултатите от изследванията са противоречиви: в работите (1, 2, 3, 5, 18, 19, 20, 24), не е установена промяна във формантната структура за разлика от изследванията (4, 7, 8, 10, 11), в които е доказано изменение в тази структура (особено на първа форманта (7, 8, 11). Анализът на тези противоречиви резултати не позволява да се направи извод, дали съществува корелация между изживяване на висока СПН от говорещото лице и формантната структура.

VI. Микротремори

Микротремори се наричат трептения с честота от 8 до 12 Hz и се наблюдават в нормално състояние при липса на висока СПН в говорния сигнал (20, 21, 22, 24). Тези трептения се генерират вследствие колебанията на няколко типа мускули (26, 17, 24):

1. Сравнително дългите мускули на ларинкса — характеризират се с трептения с честота $5 \div 20$ Hz.

2. Късите мускули на ларинкса, които генерират трептения в диапазона до 30 Hz вследствие изометрични контракции.

3. Електромиографските изследвания, извършени в работата (17), показват, че гласните гънки трептят с честота $10 \div 15$ Hz през време на фонация и с $10 \div$ Hz през времетраенето на паузите.

4. Съществува възможност микротреморите да бъдат генерирани вследствие колебания на мускули от гласовия тракт (най-вероятно тези на фаринкса).

Изживяването на висока СПН предизвиква изменения в дейността на ЦНС, която от своя страна предизвиква промени в колебанията на мускулите на речеобразуващия тракт (ларинкса и фаринкса). Вследствие въздействието на ЦНС върху вълните и късите мускули и особено върху гласните гънки микротреморите изчезват при изживяване висока СПН (страх). Този факт е установен в изследванията в работите (20, 21, 22, 24).

В резултат от изчисление и анализ на нискочестотния спектър на говорния сигнал на хора, изживяващи висока СПН, извършен в работата (24), е потвърден фактът, че това състояние на изследваните лица е съпроводено с изчезване на микротреморите.

При изказване на лъжа със защитна цел (особено при голяма опасност за разпитваното лице) повечето хора изживяват висока СПН (страх) и следователно микротреморите изчезват. Това позволява чрез откриване и анализ на микротреморите да бъде обективно установен моментът, в който разпитваното лице започва да лъже. На тази основа са изградени няколко типа апарати, наричани още детектори на лъжата в САЩ.

Въпреки тези резултати, достигнати от изследователи в чужбина, не може да бъде потвърдена корелацията между изчезването на микротреморите и изживяването на висока СПН поради липсата на задълбочени изследвания у нас.

ИЗВОДИ:

Извършените експериментални изследвания у нас и в чужбина недвусмислено показват, че при изживяване на висока СПН (страх, ужас и др.) говорният сигнал претърпява значителни промени. От друга страна, съвременното развитие на електрониката доведе до създаване на мощни, евтини и с малки габарити микрокомпютри, които позволяват да бъдат изчислени параметрите на говорния сигнал, претърпяващи промяна при изживяване на висока СПН. Това създава възможност да се установи обективно с помощта на съвременните микро-ЕИМ моментът на изживяване висока СПН и разкрива нови възможности за използване на изчислителната техника в авиацията и космонавтиката за предварителна психодиагностика и за определяне момента на изпадане в аварийна ситуация, а в криминалистиката за обективно установяване момента, в който разпитваното лице започва да лъже.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боянов, Б. Методи за анализ говорния сигнал на пациенти със заболявания на ларинкса и хора, изживяващи страх, кандидатска дисертация, 1984 г. 2. Боянов, Б. Възможности за определяне човешкото психическо нарежение при определяне на някои параметри на речта. Бюлетин на НИИКК при ДНМ, 1985 (под печат). 3. Морозов, В. П. Биофизически основи вокальной речи, М., „Наука“, 1977. 4. Никонов, А. В., В. А. Попов. Психологические факторы вариантности речевого сигнала, в сб. „Автоматическое распознавание слуховых образов“ — АРСО — 1978, Мицнераба, 1978. 5. Носенко, Э. Л., О. Н. Чучай, Г. Н. Бордовский. Эмоциональные особенности речи, как системы взаимосвязанных и взаимообусловленных элементов. В сб. „Автоматическое распознавание слуховых образов“ — АРСО — 1978, Мицнераба, 1978. 6. Носенко, Э. Л. Изменения характеристик речи при эмоциональной напряженности, Вопросы психологии, 1978, т. 17, № 6. 7. Попов, В. О. Н. В. Симонов, А. Г. Тищенко, М. В. Фролов, Л. С. Хачатурянц. Анализ интонационной характеристики как показателя эмоционального состояния человека в условиях в космического полета. Журнал высшей нервной деятельности, 1966, т. 16, № 1. 8. Попов, В. А., Л. В. Симонов, М. В. Фролов, Л. С. Хачатурянц. Частотной спектр

речи как показатель степени и характера эмоционального напряжения у человека. Журнал высшей нервной деятельности, 1971, т. 21, № 1. 9. Hollie n, H. Vocal Indicators of Psychological Stress, In: Ann. of New York, Academy of Sciences, 1980, v. 347, pp. 47—72. 10. Hollie n, H. et al. The Reflection of Stress in Voice — I; Understanding the Basic Correlates, In: Carnahan Conf. on Crime countermeasures, Lexington 1981, 189—194. 11. Scherer, K., Nonlinguistic Vocal Indicators of Emotion and Psychopathology, In: Emotions in Personality and Psychopathology, ed. C. Izard, N. Y.: Plenum Press, 1979, pp. 495—529. 12. Scherer, K. Speech and Emotional States, In: Speech Evaluation in psychiatry, ed. J. Darby, N. Y., Grune & Stratton, 1981, pp. 189—253. 13. Scherer, K. Methods of Research on Vocal Communication: Paradigms and Parametres, In: Handbook of methods in Nonverbal Behavior Research ed. K. Scherer & P. Ekman, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, pp. 136—198. 14. Williams, C. E. et al. Emotion and Speech: Some Acoustic Correlates J. Acoust. Soc. of America, 1972, v. 52, 1238—1250. 15. Boyanov, B., O. Asparuchov, Identification method for high degree psychic strain by speech analysis, Bioautomation, 1986 b. 3, 50—54. 16. Boyanov B., P. Pavlov, Comparative analysis of the methods for formants computaton, Annales of the Higher Mecano-Electr. Institute, 1986, v. 8 (in press). 17. Boyanov, B., E. Dikov. Procedure for analysis of the formants of patients under stress, Biautom. 1986, b. 4, 44—49. 18. Boyanov B., Method for computing the vocal tract parameters by means of cepstrum analysis, Seminaire Automation of Biotech. Proc., 1986, 107—110. 19. Atkinson, I. F. "Correlation Analysis of the Physiological Factors Controlling Fundamental Frequency, Y. of Acoustical Societe of Am., 1978, v. 63, No. 1., 1120—1125. 20. Hirano, M., Clinical Examination of Voice, Hew York, Springer-Verlag, 1981. 21. Hirschberg, J. Acoustics Methods, Meeting of the Union of the Euepan, Phouiatucian, 1983. 22. Schaffer, R., J. Maekel. Speech analysis, IEEE Press, New York 1979, 23. Kuroda I., O. Fuirara, Method for Determining Pilot Stress through Analysis of Voice-Communication, Av., Space & Env. Medicine, 1976, 47, 528—533. 24. Ft y, D. Experiments in the Perception of Stress, Langage & Speech 1, 126—152. 25. Friedhof, A. et al. An Electro-Acoustical Analysis of the Effects of Stress in Voice, J. Neuropsychiatry, 1964, 5, 265—272.

DETERMINATION OF THE LEVEL OF PSYCHIC TENSION BY MEANS OF AN ANALYSIS OF THE SPEECH SIGNAL

G. Boyanov

The possibilities for determination of the level of psychic tension in critical situations by analysis of speech signal are considered. The advantages of this approach as compared to other known methods of studying human stress are pointed out. The author gives a critical analysis of the results of the experimental studies on this question performed up to now. Characteristic changes in the speech signal at different emotions are considered, the values of its parameters at extreme situations being analysed, as well as the causes of these changes. The author supports that the changes in the parameters of the speech signal are indicative for the dynamics of the psychic state of man in stress situations.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБРАЗНАТА СТРУКТУРА НА ВЪОБРАЖЕНИЕТО С МЕТОДА НА ПИКТОГРАМИТЕ

ГАЛЯ ГЕРЧЕВА

Възможността за използването на пиктограмите като метод за изследване на образната структура на въображението произтича от редица теоретични и емпирични факти. Целесъобразно е да се посочат по-важните от тях.

Преди всичко е необходимо да се подчертае, че изучаването на същността на въображението като феномен на психичната дейност на човека има дълга и противоречива история. Теоретичните схващания на различните автори биха могли да се обособят в три направления. Съгласно най-разпространените възгледи въображението се съотнася с чувственото познание и се свежда към различни варианти на комбиниране на представните образи (14, 8, 10). Други автори подчертават, че въображението се характеризира не само с образни, но и с вербални компоненти (13, 5, 12). Третата, относително най-слабо разпространена концепция разглежда въображението като дейност, обхващаща преобразуването на цялостния опит на субекта — от познавателната до емоционално-волевата му сфера (7, 4, 11, 3).

Настоящото изследване е на основата на третата от посочените три теоретични концепции, т. е. на разбирането за въображението като преобразуваща психична дейност, която обхваща както образните, така и вербалните компоненти на индивидуалния опит на личността.

Друг факт, върху който се основава предположението за използването на пиктограмите като метод за изследване на въображението е доказаната експериментално възможност за картинно изобразяване на съдържанието на понятията независимо от степента на трудност, с която те предизвикват образи в съзнанието на личността (1, 2).

В този аспект биха могли да се посочат изследванията, при които различни видове рисунки се използват от авторите като материал за анализ на особеностите на въображението. Например А. Я. Дудецкий (4) при изследването на особеностите на образната структура на въображението предлага на изследваните лица определен брой рисунки на различни обекти, с които те трябва да създадат свои оригинални композиции. Условието на така провеждания експеримент предполага известна регламентираност на дейността на изследваните лица чрез въвеждането на задължителни компоненти, които трябва да се групират по свободно избран начин, а оттук произтича и възможността резултатите да се анализират предимно от гледна точка на особеностите на композиционните връзки.

При използването на метода на пиктограмите това ограничение отпада. Изследваното лице може да създаде произволно избрани образи, с определени характеристики и връзки между тях. В този случай с по-голяма сила действа едно от условията за активизиране на въображението — създаване на ситуация с по-голяма степен на неопределеност.

И така, задачата на изследването е да се проучат особеностите на образната структура на въображението чрез метода на пиктограмите.

МЕТОДИКА

Обект на изследване са 61 юноши (момчета и момичета) на възраст 15—16 години. Изследваните лица изпълняват задача, посочена в следната инструкция: „Ще Ви бъдат предоставени 12 думи. В отговор на всяка от тях Вие трябва да нарисувате нещо оригинално, нещо, за което никой друг не би се досетил. Дайте пълна свобода на въображението си!“ Думите, предлагани на изследваните лица, се различават по трудността, с която предизвикват съответни образи в съзнанието на личността. Първата група включва 6 конкретни думи, предизвикващи относително лесно образен еквивалент: остров, роб, жътва, залез, извор, съкровище, а втората група включва 6 абстрактни думи, предизвикващи относително трудно образен еквивалент в съзнанието: дълг, чудо, надежда, вечност, мъдрост, доверие.

РЕЗУЛТАТИ

След провеждането на експерименталното изследване бяха получени 724 пиктограми (неизпълнени 8), които се анализираха в количествено и качествено отношение. Пиктограмите бяха разделени на пет групи в зависимост от характеристиките на включените в тях елементи. Първата група съставляват пиктограми, които включват рисунки на конкретни обекти (условно наречени конкретни пиктограми), втората група—пиктограми, в които изследваните лица графично изобразяват своя замисъл (условно наречени графични пиктограми), третата група — пиктограми със словесни и символни елементи (условно наречени знакови), четвъртата група — пиктограми, съдържащи конкретни и знакови елементи и петата — пиктограми, включващи графични и знакови елементи.

Таблица 1

Продуктивност на образното въображение на учениците

Думи	Видове пиктограми										Общо	
	конкретни		графични		звукови		конкретни със знакови обозначения		графични със знакови обозначения			
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%
Конкретни	332	90,9	15	4,2	3	0,8	14	3,8	1	0,3	365	100
Абстрактни	244	67,9	43	11,9	34	9,5	36	10,1	2	0,6	359	100

В табл. 1 е отразена продуктивността на образното въображение в условия на работа с конкретни и абстрактни стимулни думи, изразена в брой и процент на получените различни видове пиктограми.

За целта на изследването бе въведен още един показател, който дава по-съществена характеристика за образната структура на въображението на изследваните лица, тъй като се отнася до оригиналността на използваните в пиктограмите елементи. Този показател, наречен коефициент на оригиналност, се изчислява по формулата: $K_0 = \frac{a}{n} \cdot 100$, където K_0 — коефициент

на оригиналност, а — брой на различните елементи, използвани в пиктограмите, а п — брой на всички елементи, включени в пиктограмите.

Таблица 2

Оригиналност на образното въображение на учениците (в проценти)

Думи	Коефициенти на оригиналност				
	конкретни пиктограми	графични пиктограми	знакови пиктограми	конкретни пиктограми със знакови обозначения	графични пиктограми със знакови обозначения
Конкретни	17,7	100	100	43,2	100
Абстрактни	52,4	100	58,5	53,9	100

В табл. 2 са представени коефициентите на оригиналност на елементите, включени от изследваните ученици в различните видове пиктограми.

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Анализът на резултатите е по отношение на продуктивността на образното въображение, изразена в броя на различните видове пиктограми и по отношение на оригиналността на елементите, включени в тях.

Посочените в табл. 1 резултати свидетелстват за това, че изследваните лица използват основно пиктограми с конкретни елементи както в отговор на конкретните стимулни думи, така и в отговор на абстрактните. При това между броя на конкретните пиктограми в отговор на конкретните думи в отговор на абстрактните съществува статистически значимо различие ($p < 0,01$). Анализът показва, че в случаите, когато изследваните ученици работят с абстрактни думи, те проявяват определена тенденция към използване на по-обобщен вид пиктограми, каквито в случая са графичните, знаковите, конкретните със знакови обозначения. Между всички тези пиктограми, съответстващи, от една страна, на конкретните, а от друга — на абстрактните думи, съществува статистически значимо различие ($p < 0,05$).

Качественият анализ на елементите, включени в различните видове пиктограми, показва, че тази тенденция се проявява поради това, че по отношение на конкретните думи у изследваните лица са се изградили в резултат на индивидуалния им опит типични образни еквиваленти. Например в отговор на думата „роб“ 36 от учениците рисуват верига, 24 — човек; на думата „жътва“ — 40 рисуват житни класове, 26 — сърп; на думата „залез“ — 48 рисуват слънце и т. н.

В случаите, когато изследваните лица работят с абстрактни думи, използването на такива типични образни еквиваленти не се наблюдава, напротив — увеличава се броят на използваните различни елементи, по-висока е и степента на тяхната обобщеност.

Посочените в табл. 2 коефициенти на оригиналност на елементите в различните видове пиктограми дават още по-съдържателна характеристика на особеностите на образната структура на въображението в условие на работа с конкретни и абстрактни думи. Необходимо е да се уточни, че високият коефициент на оригиналност на знаковите и графичните със знакови обозна-

чения пиктограми на конкретните думи и графичните със знакови обозначения на абстрактните думи се дължи на малкия брой пиктограми — съответно 3, 1 и 2. Това обаче не се отнася за високите коефициенти на графичните пиктограми. Независимо от това, че техният брой е голям — 15 и 43 съответно за конкретните и абстрактните думи, коефициентът на оригиналност е 100%, тъй като всяка от тях е неповторима.

Друго положение, което следва от посочените данни, се свързва с по-високото равнище на оригиналност на образното въображение, което изследваните лица проявяват при работа с абстрактните думи, т. е. тогава, когато работят в условие на по-висока степен на обобщеност и неопределеност. Интересен е фактът, че конкретните пиктограми, съответстващи на конкретните думи, въпреки че са значително повече на брой от същия вид пиктограми, съответстващи на абстрактните думи, се характеризират със значително по-нисък коефициент на оригиналност. Това се дължи именно на посочената тенденция към типизация на образната структура на въображението в случаите, когато изследваните ученици работят с конкретни думи.

ИЗВОДИ:

1. Методът на пиктограмите би могъл успешно да се прилага при изследване образната структура на въображението.

2. Проявяват се две основни характеристики на образната структура на въображението на учениците в зависимост от характера на стимулните думи. При работа с конкретни думи се проявява тенденция към типизация на образните еквиваленти на думите, а при работа с абстрактните думи — повишаване на равнището на оригиналност на въображението.

3. Използването на пиктограмите като метод за изследване на образната структура на въображението позволява да се анализират и композиционните характеристики на рисунките, които биха разкрили и други особености на въображението освен посочените. Този проблем би могъл да бъде предмет на по-нататъшно експериментално и теоретично изследване.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнхейм, Р. Визуальное мышление. В кн.: Зрительные образы: Феноменология и эксперимент, ч. 2, 3. Душанбе, 1973, 2. Веккер, Л. М. Психические процессы, т. 2, Ленинград, Ленинградский университет, 1976. 3. Веккер, Л. М. Психические процессы, т. 3. Ленинград, Ленинградский университет, 1981. 4. Дудецкий, А. Я. Воображение, Смоленск, 1974. 5. Игнатъев, Е. И. Воображение и его развитие в творческой деятельности человека. М. Знание, 1968. 6. Коршунова, Л. С. Воображение и его роль в познании, М., Московский университет, 1979. 7. Натадзе, Р. Г. Воображение как фактор поведения, Тбилиси, 1972, 8. Никифорова, О. И. К вопросу о воображении, Вопросы психологии, 1972, № 2. 9. Пармон, Э. А. Роль фантазии в научном познании, Минск, Университетское издательство, 1984. 10. Петровский, А. В. Общая психология, М., Просвещение, 1986. 11. Розет, И. М. Психология фантазии, Минск, БГУ, 1977. 12. Розов, А. И. Фантазия и творчество, Вопросы философии, 1966, № 9. 13. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии, М., Учпедгиз, 1946. 14. Рудик, П. А. Психология, С., НП, 1956.

AN EXPERIMENTAL STUDY OF THE IMAGE STRUCTURE OF THE STUDENTS' IMAGINATION BY THE PICTOGRAM METHOD

G. Gertcheva

The article deals with the theoretical and experimental prerequisites for the use of this method.

Two basic characteristics of the image structure of the students' imagination were established, depending on the nature of the stimulus words: concrete or abstract.

When concrete words are used, there is a tendency towards typification of words image equivalents, whereas with abstract words the level of imaginative originality increases.

Problems are suggested for further experimental study of imagination with the above mentioned method.

Рецензии

РОЛЯТА НА ПСИХОЛОГА В НАУЧНОТО ТВОРЧЕСТВО*

С новата си книга „Психология на научното творчество“ проф. Г. Пиръв убедително доказва водещата роля на психологическата наука в научното творчество. В какъвто и аспект да се разглежда научното творчество, психологията заема централно място в този сложен и дълбоко личностен процес, изискващ и същевременно формиращ способности за творчество, способности за научни открития.

Доказаните и възлаганите приоритетни функции на науката за всички сфери на живота провокираха голям брой учени да посветят време и усилия за разработката и изясняването на редица въпроси на научното творчество. В продължение на четири десетилетия Г. Пиръв е намирал време за изследване и разработка на въпроси в областта на творческото, рационализаторската и изобрета-

телската дейност, проблема за способностите, педагогическото майсторство, условията за научно творчество, интелигентността, заложибите. С новата си книга е очертал и изяснил най-значимите въпроси от психологията на научното творчество. Още във въвеждането се посочва, че обект на разглеждане ще бъдат въпроси „до личността на научния работник, до спецификата на неговата дейност, възрастовата динамика, условията за нейното резултатно осъществяване“. Тези въпроси проф. Г. Пиръв разглежда в шест глави с обем от 300 страници, резюме на руски и английски и 180 литературни източника. В литературните източници монография с подобно заглавие липсва не само в нашата, но и в съветската и в западната литература. Ето защо монографията идва да запълни н една празнота, а да отговори на една насъщна потребност на голям брой хора в областта на науката. Уместно е да се отбелжи, че когато ново-

*Генчо Пиръв „Психология на научното творчество“, БАН, 1987.

постъпил на работа работник се учи предварително за професията, формира умения и навики за работа, а новопостъпилият научен работник още с първата си написана работа желае да бъде утвърден. Процесът научаване, учене за работа в науката е отбягвал от погледа на учените и всеки, който е усвоил четенето и писането, понякога живее с мисълта, че може да напише книга. Забравя се фактът, че това е най-сложната и трудна, в това число и отговорна дейност, която изисква не само владение на азбуката, не само знания, но и владение на процеса, който за съжаление остава на заден план в аспирантската подготовка. Ето защо настоящата монография, предназначена не само за психолози и не само за млади учени, очертава най-значимите въпроси от научното творчество, без които и наукознанието би се опразнило от съдържание.

При наличието на строга системност (това е неотменна същност от природата на автора) и без да навлиза в други сфери, защото за творчеството има разработки от различни аспекти, проф. Пиръв в глава първа на монографията си разкрива взаимозависимостите между наличните психологически науки и творчеството. Читателят не трябва да се изненадва, че почти повечето известни учени, философи и психолози са изказвали мисли за психологията на творчеството, подобни мисли изказват и писатели, художници, учени от други науки. С така подобрите мисли проф. Пиръв иска да докаже не толкова значимостта на проблема, а и потребността от изясняването му още преди столетия, и то от позициите на психологията. За съжаление така се получава, че често слана по-ранните плодове, както се е получило с психологията, затова и сега много от разработките ни за дисертации са от общ характер,

докато учени, чиито науки се развиваха в близко минало — защитават докторски дисертации като напр. мутагенезиса върху пипера.

Без да претендира, че има за задача да изясни цялостно проблема за психологията на научното творчество, авторът, след като очертава формите на творчеството, отделя специално внимание на методологическите основи и на методите на изследване на процеса творчество и на способностите за творчество в науката. Ако този пункт от монографията се прочете от специалист не психолог, желаещ да се посвети на научна работа, ще се замисли дали да вземе решения или да се откаже от намеренията си. Посочваме това, защото чрез разгледаните методи и методички читателят има възможност да се обърне към себе си, да прецени до известна степен собственото си „аз“ от гледна точка изискванията на науката. Уместно ще бъде на провежданите семинари за млади научни работници всяка година в Приморско да се дават не само знания, но и да се разглеждат процесуалните и методическите аспекти на научната работа. Освен това е необходимо, както посочва авторът, да се отдели място и за индивидуалната психодиагностика на способностите за творчество с оглед подбора на младите научни кадри. Не е необходимо да се доказва, че наличната система за подбор не позволява да се преценят способностите за научна работа, още по-малко способностите за творчество в науката.

След като изяснява накратко понятието „творчество“ във втора глава, авторът разглежда два централни проблема от психологията на научното творчество, а именно — психологията на творческата личност и процеса на творчеството. Макар че в последните години в печата се

попрекали да се говори за творци, за творчески постижения, за творчество, разглежданите в монографията проблеми за личността и процесуалната същност на творчеството са били обект на внимание от много автори и заслужават специално внимание, когато се разглеждат въпроси от научното творчество. Личността е тази, която твори, процесът творчество протича в психиката на личността, макар да е детерминиран от микросреда и социални условия, от равнище на образование и т. н. При разглеждането на личността, поточно на творческата личност, проф. Пиръв фиксира вниманието на читателя върху най-значимите ѝ характеристики, като ползва постижения и конкретни резултати от видни учени на много страни. Заслужава внимание при разглеждането на този въпрос за в бъдеще да се отдели място и на типологията на учените, защото едва ли има друга сфера на дейност, където младият специалист да притежава такава свобода в избор на тематика, методи, похвати, благодарение на което пълноценно да развива индивидуалните си особености, които рефлектират и върху стила на писане, и върху поведението му, затова може би и учените притежават своеобразен облик, изявяван при защитата на собствените си произведения.

Най-много усилия учените, интерпретиращи въпроси на научното творчество, са посветили на процесуалната му същност, т. е. как то протича. Тук можем да срещнем схващания на учени от различни направления, становища за етапите в рационализаторската и творческата техническа дейност (Алтшулер, Г. С. и др.), за ролята и мястото на съзнанието и подсъзнанието, на интуицията в този сложен процес. Всъщност процесът творчество като чисто психологически

проблем заема централно място в творческата дейност, в науката, в изкуството и във всички сфери на живота. При интерпретирането на различните постановки проф. Пиръв прецизно отделя значимото, като заслужено подчертава ролята на трудолюбието при вдъхновението, при протичането, по-скоро при възникването на интуицията. Отделено е място и на продуктите от творчеството, в които са рефлектирали способностите на творците.

Правейки обзор на различните направления и школи в психологията, проф. Пиръв критично се отнася към неправилните трактовки на творческия процес, като подчертава заслугата на съветски учени в тази област. Отделено е специално място на спецификата на научното творчество и на способностите за творчество в науката и изявата на личността в този процес. Не без значение е и проблемът за способностите на личността в науката във възрастов аспект. Лично проф. Пиръв е доказал, че и след 70—80-годишна възраст ученият е в състояние да разработва проблеми на науката и да отговаря на актуалните проблеми на изискванията на практиката.

Въпроси, значими за научното творчество и за науката, чиято актуалност ярко се очертава и понастоящем, са въпросите за формирането на научните колективи, за школите в науката, условията за научно творчество. Колективният стил на работа в областта на науката се е наложил като една неотменима същност при разработката на глобални и актуални проблеми, той произтича и от наличната и необходима връзка между науките и тясната специализация на учените. Тези и редица други въпроси на практиката и на тенденцията в развитието на науките налагат изясняването на редица социално-психологически въпроси в

областта на наукознанието. Ето защо основателно проф. Пиръв отделя специално място и убедително изяснява въпроси, отнасящи се до комплектуването на научните колективи, колективната мисловна дейност, взаимоотношенията между ръководителя на колектива и другите членове, до способностите и качествата на големия учен да създава школи.

В глава четвърта на монографията — Психология на научното откритие и откривателството — авторът разглежда в историко-психологически аспект основните понятия на този процес, формулира и препоръки за откривателство. Тази глава е полезна не само за изобретатели в техниката, но и за учени от всички сфери на науката.

В пета и шеста глава обект на внимание са психопедагогическите въпроси на творчеството — проблемното обучение и подготовката за

научно творчество, ролята на висшето образование в този процес, зависимостите между научното и педагогическото творчество и редица други въпроси. Тези въпроси имат пряка връзка с подготовката на младото поколение за научна дейност, за откриването и подбора, за подготовката и израстването на кадри в областта на науката.

Монографията на проф. Г. Пиръв, макар да носи психологическо заглавие, е предназначена за широк кръг учени — млади и възрастни, ръководители на научни звена. Монографията позволява на учения не само да получи знания за научното творчество, но и да се опита да прецени собственото си равнище, собствените си способности за научна работа, ето защо тя е полезна за учени от всички сфери на науката.

Т. ТРИФОНОВ

Нашите юбиляри

Проф. д-р ДИМО ЙОРДАНОВ НА 60 ГОДИНИ

Проф. д-р Димо Йорданов навърши 60 години. Много или малко

е това време е въпрос, на който не може да се отговори еднозначно. За проф. Йорданов обаче то премина неусетно.

Много хора — специалисти, учители, граждани, го познават. Известна им е и биографията му. Затова само ще подчертая най-значимите моменти от неговия живот. Завършва специалност „Педагогика“ през 1956 г., след което е редовен аспирант в Московския държавен университет (по инженерна психология) и защитава кандидатска дисертация под ръководството на А. Н. Леонтиев. Последователно работи като преподавател в Института за усь-

вършенстване на учителите и ръководните кадри във Варна, като научен сътрудник към НИИО „Т. Самодумов“. От 1976 г. Д. Йорданов е доцент по психология към същата специалност в СУ „Кл. Охридски“, където работи и сега. През 1982 г. му се присъжда научна степен „Доктор на педагогическите науки“ след успешна защита на дисертация, а от 1984 г. е професор по педагогическа психология. В момента Д. Йорданов ръководи катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“ и чете лекции на психолози и на други специалисти по педагогическа психология.

Трудно може да се обхване цялото научно творчество, разработките и публикациите на проф. Йорданов. Монографии, студии, научни и научно-популярни статии и брошури образуват дълъг списък в това творчество. Най-значима част от тях са посветени на проблемите на педагогическата психология, следвани от психологията на управлението и инженерната психология. Три монографии: „Управление на учебния процес (психологически проблеми) — 1972 г., „Интелектуализация на учебно-възпитателния процес“ — 1974 г. и „Проблеми на психологията на обучението“ — 1982 г. очертават най-добре тези три насоки.

В по-малките публикации се разглеждат различни страни от психологията на учебния процес: психологическа структура на урока, формиране на висшите психични функции, на оперативното мислене, на умствените действия, на познавателните качества на учащия се, на цялостната му личност. Една част от тях се отнасят до интензификацията и управлението на учебно-възпитателния процес: основни параметри и обективни условия на интензификацията, психологически проблеми на изоставането („неуспевае-

мостта“) психология на програмираното обучение, управление и програмиране и т. н.

В центъра на интересите и на научните си разработки, особено през последните години, проф. Д. Йорданов постави дейността и нейната психологическа структура, характеристика, динамика. На такава проблематика посвети и докторската си дисертация. Този факт се откроява с особено значение за психологическата теория и за обхватната педагогическа практика поради специфичната роля на дейността като пряк механизъм (двигател) на човешкото развитие и формирането на личността. Смисълът, конкретните измерения и функции на дейността, собствената ѝ структура и особеностите на структурните ѝ компоненти се нуждаят от пълна теоретична характеристика, за да се осигури успешната реализация и ръководство на дейността. В това отношение, от българските психолози, най-голям и значим е делът на проф. Йорданов. На тази проблематика е посветен и специализираният курс, който той води със студенти по психология.

На инженерната психология, като цяло, са посветени по-ранните публикации на Д. Йорданов — „Проблеми на психологията на труда“ и „Инженерна психология“. Редят се статии, разкриващи по-ограничени и конкретни теми: техническото мислене, моторната сфера на човека-оператор, човека като звено в системата на управлението, разпределение на функциите между човека и автоматизираните устройства, автоматизация и психология.

Това са обобщените проблеми на работата и публикациите на Д. Йорданов. Разгърнати и представени аналитично, те показват още въпроси, още теми, още постановки и решения на психичната същност и

психологическите аспекти на ученето и труда, на учебно-възпитателния процес и неговата реализация, на учениците и учителите в този процес.

Проф. Д. Йорданов е известен в цялата страна. Знаят го не само бившите му студенти и колеги, но и учители и функционери по образованието, работници и граждани. Защото той е много често сред тях — ръководител на конференции, на срещи и разговори, лектор, консултант. Търсят го за компетентна намеса и помощ при разработки и публикации, за насоки и съвети в педагогическата дейност и управлението на образованието, при подготовката на важни документи и решения, свързани с обучението и възпитанието. Много са аспирантите и специализантите, разработените дисертации и дипломни работи под научното ръководство на проф. Йорданов. В цялата ни страна работят успешно подготвените от него специалисти — като

училищни психолози и функционери в образованието, като партийни и комсомолски ръководители, като научни работници. Участието на проф. Д. Йорданов в националната ни образователна система и в нейното динамично функциониране е необходимо, търсено и осъществявано с желание и отговорност.

Така работи проф. Димо Йорданов и сега — активно, всеотдайно, без спиране. С много ангажменти и сложни задачи е изпълнено и сега неговото трудово всекидневие. Официалните признания за тази всеотдайност и за високите резултати от работата му са двата ордена „Кирил и Методий“ — II (1973 г.) и I степен (1982 г.), както и много други отличия и награди. Най-значимото признание са обаче уважението и обичта на неговите студенти, на всички, с които той работи и взаимодейства.

Честит юбилей!

СТ. ЖЕКОВА

Научен живот

ВТОРА МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ И ИЗЛОЖБА ЗА ДЕЦАТА В ИНФОРМАТИВНАТА ЕРА

След първата конференция на тази тема през 1985 г. в гр. Варна, втората конференция се състоя в София от 19 до 23 май 1987 г. След като на първата конференция бяха поставени по-общите проблеми, за тази се предвиждаше да се постави темата „Възможности за творчество, новаторство и нови дейности“. С нея се целеше да се даде отговор на въпросите, които бяха поставени на първата конференция: дали компютрите не ограничават творчеството на децата, дали не ги лишават от разнообразните им други дейности.

Организатори на конференцията бяха наши и международни авторитетни институции: Съветът за духовно развитие при Министерския съвет на НРБ, Държавният комитет за изследвания и технологии, ЮНЕСКО, Международният институт за приложни системи за анализ, Международната фондация „Л. Живкова“, Международната федерация за информатика, Университетът на ООН, Световната здравна организация.

В конференцията участваха повече от 200 делегати от 44 страни. Бяха представени около 60 доклада

и научни съобщения, разпределени в три потока: а) към новото значение на грамотността; б) информатиката в училището и вън от него; в) педагогическата теория и основано на науката обучение. Повечето от представените материали бяха публикувани и раздадени на участниците в два големи тома от 390 и 364 с.

Работата на конференцията протече в пленарни заседания и в три секции, посветени на посочените по-горе три потока.

Голяма част от докладите и съобщенията бяха все пак на твърде общите теми на информатиката, поспециално насочени към някои проблеми на математиката, на компютърното обучение през различните училищни възрасти — от детската градина до висшето образование — по различни други учебни предмети, проблемите на програмите за компютърно обучение — тяхната подготовка и използване. Основната тема обаче беше много малко застъпена.

Много слабо бяха застъпени психологическите проблеми на компютъра и децата. Може да се каже, че между българските участници нямаше нито един психолог (с изключение на инцидентно поканения автор на тази информация), а и вероятно и между чуждестранните участници тази наука имаше много незначителен брой. А тези проблеми са извънредно важни, за да се разбере какво е отношението на децата към компютърното обучение, какво е неговото въздействие върху психическото им развитие.

Известна компенсация в това отношение представлява срещата, устроена след закриването на конференцията по инициатива на представителката на ЮНЕСКО Ф. Виникамен за обсъждане на Проекта за едно лонгитудно, сравнително и междукulturно изследване за ефекта

на компютърната техника върху детското развитие. На първо време се предвижда да се насочи проучването на това въздействие върху когнитивните способности на децата (памет, логически понятия, умозаключения, комуникативна компетентност и пр.). Ще се проверява ролята на програмните промени, подготовката на учителите, а също и социалните странични резултати от обучението с компютри.

Като делегиран към този международен проект от Световната асоциация за педагогически изследвания имах възможност да участвам и в обсъждането на този твърде разгърнат проект, който предстои да се утвърди и да се осъществява в близкото време.

През време на конференцията беше уредена и богата изложба на различни системи и поколения микрокомпютри от страна на няколко западни фирми и български институти. Интерес будеха демонстрациите, уредени от Министерството на народната просвета в НРБ на работа с микрокомпютрите от страна на ученици от нашите средни училища. Имаше на изложбата не само компютри, но и други технически новости, включително работи, управлявани чрез компютри.

В приетите Препоръки на конференцията, след като се изказва благодарност към организаторите и домакините на тази среща, се изтъкна нейното значение за обмяна на гледища и опит на представители от страни с различно обществено устройство и нееднакъв опит. Констатира се, че образователната нужда по отношение на информационната технология и ученето чрез нея постоянно се променят. Необходимо е да се търсят средства да се помогне на децата да се справят с тези промени, както и да се решават проблемите на загрижеността на учителите

от тях през века на информатиката.

Препоръчва се да има повече изследвания върху теориите за учене в една среда, в която въображението играе повишаваща се роля и която оръдията и техниките, основани на използването на изкуствената интелигентност и на системите, основани на знанието, се въвеждат. Необходимо е да се търсят пътища за подобряване на културните резултати на информационния век, като се намалява пробуката между тези, които имат лесен достъп до продук-

тите на информатиката и онези, за които това е все още трудно.

Реши се третата подобна конференция да се състои пак в София през 1989 г., като се привличат нови хора за по-широки взаимоотношения в тази посока между Изтока и Запада. Нека пожелаем и по-широкото представяне на българските работници в областите на по-голям кръг от науки, които имат отношение към тези проблеми, особено науките, които се занимават с проучвания върху детското развитие и възпитание.

Г. ПИРЪОВ

СОДЕРЖАНИЕ

П. АЛЕКСАНДРОВ — Идеи и факти в развитието на съветската психология	2
Обща и социална психология	
А. ВЕЛИЧКОВ И КОЛЛ. — Атрибутивният стил и негативните емоционални състояния	9
П. КОНДОВА, СВ. ХАРАЛАНОВ — Изследване на някои адаптивни реакции при екстремални въздействия на личността	15
Педагогическа и възрастна психология	
ПЛ. КАЛЧЕВ — Валидност на анкетни изследвания за познавателни интереси на учениците в средни училища	19
М. ЯКОВА — Восприятие на художествената литература от деца на предучилищна възраст	25
Н. АЛЕКСАНДРОВА — Психологични особености на самооценката на учениците на начално училищно възраст	31
А. ЙОВКОВА, Н. АБАДЖИЕВА — Влияние на нивото на шума на интензивността и устойчивостта на вниманието на деца в детски заведения	37
Психология на труда	
С. СИМЕОНОВ — Отношение на работещите към бригадния колектив	42
Медицинска психология	
Б. БОЯНОВ — Определяне на степента на психическо напрежение чрез анализ на речеви сигнали	48
Методи	
Г. ГЕРЧЕВА — Изследване на образната структура на въображението чрез пиктограми	54
Наши юбилари	
СТ. ЖЕКОВА — Проф. Д. Йорданову 60 години	61
Научна жизнь	
Г. ПИРЪОВ — Втората международна конференция и изложба за деца в информативна ера	63

CONTENTS

P. ALEXANDROV — Ideas and facts in the development of Soviet psychology	2
General and social psychology	
A. VELICHKOV et al. — Attributional style and negative emotional states	9
P. KONDOVA, SV. HARLANOV — An investigation on some adaptive reactions under the action of critical situations upon personality	15
Educational and developmental psychology	
PL. KALCHEV — A study of the validity of questionnaire investigations on the cognitive interests of secondary school pupils	19
M. YAKOVA — Perceiving belles lettres by children of preschool age	25
N. ALEXANDROVA — Psychological peculiarities of the self-assessment in pupils of initial school age	31
A. YOVKOVA, N. ABADJEVA — The effect of noise level upon the intensity and stability of attention in children of preschool age	37
Psychology of labour	
S. SIMEONOV — The attitude of the worker toward brigade collective	42
Medical psychology	
B. BOYANOV — Determination of the level of psychic tension by means of an analysis of speech signal	48
Methods	
G. GERCHEVA — Investigation of the image structure of imagination by the pictogrammes method	54
Anniversaries	
ST. ZHEKOVA — Prof. D. Jordanov at the age of 60	61
Science life	
G. PIRYOV — Second International Conference and Exposition for the children in information era	63

Получи се първа книжка от текущата 1987 г. на сп. „Studia Psychologica“, което се издава като орган на Института по експериментална психология в Братислава. Но тъй като се издават публикуваните материали на конгресните езици (английски, руски, немски, френски), това списание има международен характер. В него се поместват експериментални и теоретически статии от много страни. Характерно е да се каже, че в настоящия брой първите две големи статии са от участници и теми, представени на Седемнадесетата конференция на психолозите от Дунавските страни в гр. Варна (1985). Това са темите: „Познавателни процеси и активация, изследване на сигнали на детекции с помощта на слухово предизвикани потенциали“ от Д. Л. Дикая, Л. А. Самойлович, А. Н. Гусев; „Ситуационно-специфични аномалии в кортикалното възбуждане при хиперкинетичния синдром“ от Б. Броке, Б. Шмиц, Р. Бозел (Зап. Берлин).

Следващите статии са главно от сътрудници на Института: „Образование на метафори чрез семантичната памет“ от И. Шипош, Я. Плихтова, Ю. Зелман; „Еднакво важни ли са всички компоненти на интелекта за ефективността на паметта“ от А. Прокочакова (ЧССР); „За проблематиката относно въздействието на психогенните фактори при етиологията на миолицевата болка при заболяване на ставите“ от М. Ковачикова и Я. Ментелова (ЧССР); „Изучаване на творчеството на деца от предучилищна възраст в детски домове“ от М.

Калмар и Ж. Калмар (Унгария).

Всички статии в този брой са на английски език, но за всички са дадени и резюмета на руски и словашки език.

Освен това в карета на отделни страници са дадени кратки анотации за няколко новоизлезли книги: „Теория и изучаване чертите на личността и тяхното перспективно развитие“— от О. Қоладжикова (Прага, 1986); „Функционални състояния: механизми и диагностика“ — от Н. Н. Данилова, Москва, 1985; „Регулиране на движенията на очите при зрително възприемане движенията на човек“— В. Зигмунд, Братислава, 1987; „Светът на понятията: психологически анализ относно организацията на човешкото познание“ — от Й. Хофман, Берлин, 1986, на немски; „Биологически основи на личността и на поведението“— от Й. Стрелау, Ф. Фарлей, А. Гейл — Ню Йорк, 1986 — на английски); „Психология на възприемане на рисунки в онтогенезиса“ — от Й. Курч, Бърно, ЧССР).

Списанието има освен местен, още и международен редакционен комитет с участие и на български представител.

Приемат се за публикуване статии от изследователски характер, които не са публикувани другаде, като се спазват стандартните изисквания за оформянето на машинописите, които са обяснени и в този брой на списанието. Адресът на списанието е: 821 08 Братислава, Коцелова 15. Главният му редактор е проф. Дамян Ковач.